

נ ר י ה ג ו ט ל

בין קבלת אמת "ממי שאמרה" ובין קבלתה מ"מלאך ד' צבאות"

"מן המפסידים היותר עיקריים, היות מלמד לרבים בלתי שלם במידותיו...
אין דבריו נכנסין אל לב החניך, ולא עוד אלא שלומד ממעשיו יותר משיעוריו,
התייחסות הרב לתלמידיו דורשת תכונות תרומיות ומיצוי המידות...
גדול שימושה יותר מלימודה, והתלמיד מחקה תמיד את רבותיו...
המחנך - יפרה וירבה תולדותיו כדמותו וכצלמו..."

חזון איש – אמונה ובטחון, פרק ד, סעיף טז¹

בשנים תשכו-תשכז התחדדה מאוד, במסגרות החמ"ד, שאלת ההיזקקות לפרשנות תנ"ך שנכתבה על-ידי מי שאינם 'שלמי אמוני ישראל'. היה זה אחר שראו אור, באותו פרק זמן, עבודות אשר לא רק ביטאו מדיניות שונה אלא גם הצהירו על מדיניות שונה, אם במפורש ואם כמעט במפורש. המעניין הוא שהחולקים, משני צידי המתרס, כמעט ולא ביססו את משנתם. בין אם משום שהביסוס היה קיים בידם וידוע להם ורק לא חשפוהו, בין אם משום שסברו כי הביסוס כה נהיר ובהיר עד שלא ראו צורך בהנמקתו, בין אם משום ש"הביסוס" היה יותר ענין לתחושה אינטואיטיבית, לרקע אישי או לתפיסות חינוכיות, ובין אם משום שלאמיתו של דבר כלל לא היה קיים ביסוס, בכל מקרה עובדה היא שהדברים כמעט ולא נומקו, ודאי לא נוצקו בראיות מכריעות. זאת על אף שדומה כי מתבקש היה יותר מכל, ובראש וראשונה, מבחינת אישיותם של הדוברים, לנסות ולעגן את המדיניות במונחים ובכלים נאותים, בראש וראשונה - הלכתיים², וזאת כמעט ולא נעשה. מפליא שניסיון כזה לא נעשה אז, מפליא שבעתיים שהוא אף כמעט ולא נעשה מאז.

¹ ראה גם הרב מ' פיינשטיין, **שו"ת אגרות משה**, יורה דעה - ג סימן עא: "ובסוף דברי אני אומר שאחרי ידיעת כל זאת, הרי רואין שצריך לראות מורים יראי השם יתברך ואוהבי תורה ומדקדקים במצות, וכן צריכים להיות המנהלים שהם הפרינציפאלס, שבכל עניני לימוד יכול כל מי שידוע לימוד הוא ללמד לאחרים אף אם הוא אינו עושה כמו שמלמד, כגון רופא שאומר לאחרים שזה אסור לאכול וכדומה יודעים שהוא דבר המזיק אף כשהרופא עצמו יעבור על זה ולא ישגיחו עליו וכדומה בכל חכמה, אבל בלימוד תורה ולימוד מוסר ויראת ה' וקיום המצות אי אפשר למי שאינו בן תורה ואינו ירא שמים ללמד זה לאחרים שלא יתקבלו דבריו כלום, וכדדרשו חז"ל מקרא דהתקוששו וקושו קשוט עצמך ואח"כ קשוט אחרים."

כן ראה הרב י"ד סולובייצ'יק, **איש ההלכה – גלוי ונסתר**, ירושלים תשלט, עמ' 228-229: "הרב ששמע מתמלא תוכן גילויי חי. מרשם הוא את התלמיד לא רק בסיפור החזון, מבחינת פעולה אינטלקטואלית, אלא גם בהתלכדות רוחנית של התלמיד עם הרב והאצלת ההוד האישי של הרב על התלמיד... אי אפשר לרב ללמד תורה לאחרים מבלי שישק אישיות באישיות. לימוד תורה על ידי רב לתלמיד היא פעולה מיטפיסית פלאית של התגלות אישיות משפיעה לאישיות מושפעת. ההתגלות היא גם התדבקות של הרב והתלמיד. התלמיד שמבין את המושכל מתדבק במשכיל. אם הוא תופס את סברת הרב, הרי הוא מתחבר עם הרב מבחינת אחדות המשכיל והמושכל. ביסוד זה כמוס סוד תורה שבעל פה... כשמוסרים אותה, נמסרת גם העצמות האישית... התלמידים נקראו בנים, כי הלא מהות אישיותם הרוחנית נאצלה ונולדה מחיק הרב."

² נכון הוא, שדברים הנאמרים לאחרונה, במסגרות שונות ובתחומים שונים, וגורסים, ככלל, שלא בכל דבר צריך להיזקק להלכה [השווה: הרב י' עמיטל, 'לא הכל הלכה', **עלון שבות – בוגרים**, יג, (שבט תשנט), עמ' 98-95; Rav A. Lichtenstein, 'Does Jewish Tradition recognize an ethic independent of Halakha?', **Modern Jewish Ethics** (ed. M. Fox), Ohio State University Press 1975, pp. 62-88 במסורת היהדות', **דעות**, מו (תשלז) עמ' 5-20], יובילו מן הסתם להחלת האימרה גם כאן. ודאי לא זה המקום לדון בעיקרה של אותה אמירה, בגבוליה ותיחומיה, אך זאת ייאמר כאן, כי ראוי, לכל הפחות, לידע הלכה,

אכן דילמה לא פשוטה ניצבת לעיני כל מורה ומחנך אשר אינו מסתפק ב'העברת' תכנים ומסרים אלא רואה לעצמו, במלאכתו, מלאכת קודש ומשימה חינוכית. לדידו ברור שלא רק ב'תוכן' הוא עסוק אלא ב'ערך', ומאחר וכך הדבר, שואל הוא את עצמו, באיזו מידה רשאי הוא להמציא לתלמידיו ביאורים ופרשנויות, מסרים ותכנים, בהם קיים מתח בין 'גברא' ובין 'חפצא'. האדם האומר, או הכותב, מגונה ומושחת, לא מידותי ולא ערכי, ולעומת זאת האמרים עצמם - שפתיים יישקו, נכונים ונבונים. ובכן, האם תוכו יאכל וקליפתו יזרוק, או שהתוך גם הוא מוכתם? והלוא גם הדוגמא האישית, והחיקוי, אינם זניחים! האם נכונה הבחנה בין למידה מאדם מושחת ובין למידה מכתביו של אדם מושחת? האם נכונה הבחנה בין "קטנים" ובין "גדולים", אם בגיל ואם בדעת? האם יש להבחין בין חברה לחברה? ומה בעידן הנוכחי, של פתיחות ושל חשיפה? האם יש להבחין בין מדעי הטבע ומדעי הרוח, בין חכמה ובין תורה? האם נבחין בין למידה מימסדית ובין למידה אוטודידקטית? האם נבחין בין יחידים לרבים? וכו' וכו'.

בשורש הענין יש מקום להעמיק ולבחון אם הבעייה היא עם ה'אמת' עצמה, שהיא נגועה, או שהבעייה מתמצית רק בחשש לדברים שעלולים להתלוות אל ה'אמת'. קרי, לו יצויר שניתן היה להפריד באופן מוחלט 'אמת' ממה שאינה 'אמת', האם גם אז יש מקום לדיון? מחד, מקרהו הנודע של ר' מאיר - לו נזקק להלן בהרחבה - אשר "תוכו אכל קליפתו זרק", מלמד לכאורה על הצד השני, וליועד לברור - מותר; ומאידך הלכת "ספר תורה שכתבו מין", שישרף,³ על אף שהכל בו "אמת", מורה דוקא על הצד הראשון, על קיומה של בעייה עצמותית, פחיתות מקדושה, אולי אפילו טומאה, בדבר כזה.

השאלות הכרוכות בדילמה זו, בשורשן, אינן ענין דתי גרידא. יסודן באתיקה כללית ויש לראותן כאוניברסליות. בשמו של פרופ' מ' ארנד, ובלשונו,⁴ אספר, על הפרופ' ולדימיר יינקילביץ, מי שהיה "אחד מגדולי הפילוסופים שבסורבון (שהוא, אגב, יהודי וגם מוזיקולוג חשוב), שאמר בכנס של אינטלקטואלים יהודיים בפריס: 'הגניוס של וגנר לאחר הנאציזם אינו עוד מה שהיה לפני כן'. כלומר: המוסיקה של וגנר 'שוה' כיום פחות משהיתה 'שוה' ב-1932, שכן גילויי הרוח האנושית ויצירותיה אינם ניתנים לתיחום, בא הנאציזם ולימד על כל הוריו-מולידיו שפגומים ומזוהמים היו, הם ושיריהם וחבוריהם וציוריהם וכל אשר יצרו!". הוא שאמרנו, הדילמה רלוונטית לכל תחום - מוסיקה כתנ"ך, אף לכל אדם - נכרי כיהודי. ומכל מקום, זו ודאי - גם - שאלה דתית, ומיגזר חינוכי-דתי ודאי וודאי מחוייב לתת עליה דעתו.

במישור היהודי-דתי, מתורגמת השאלה המצפונית לשון הלכתית, וככזו היא באה לידי ביטוי כדילמה מעשית, לה נתנו דעתם כבר קדמונים, מן התנאים [רבי מאיר: אלישע בן אבויה] והאמוראים [סוגיות הבבלי: חגיגה, תענית ומועד קטן], ועד לראשונים [בעלי התוספות ומאירי], פוסקים [רמב"ם-במשנה תורה ושלחן ערוך] ואחרונים [שפתי כהן ומהרש"א], 'משיבים' [ריב"ש, רשב"ץ] הוגים [רמב"ם-במורה נבוכים, מהר"ל] וגם חוקרים [א"א אורבך ומ' ארנד], ורבים אחרים גדולים וטובים, להם ניזקק להלן, גם אם - מקוצר היריעה - לא לכולם.

בטרם יוכרע שלא להיזקק לה. הכל מסכימים, מן הסתם, להנחה הגורסת כי בורות וחוסר ידע אינם מתכון מוצלח לשום דבר, אפילו לא לחינוך ולהוראה. וכשם שכבר ידועה המליצה, ביחס לשירה, שגם אם נכון הוא שמשורר אינו מוכרח לכתוב בחרוז ובמשקל, בכל זאת חשוב שנרגיש שהוא מסוגל לכתוב כך; וכשם שביחס לציור ידועה אימרתו של פיקאסו: "קודם תדע לצייר סוס, אחר כך תעשה קוביזם"; אף אנו נאמר כך על ההלכה, ולא תהא כהנת כפונדקית. [וראה דבריו של הרב י"ד סולובייצ'יק, **דברי הגות והערכה**, ירושלים 1982, עמ' 192-193].

³ גיטין מה, ב; רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילין א, יג; שלחן ערוך, יו"ד רפא, א.

⁴ מ' ארנד, 'הכתוב צריך עיון', **בשדה חמד**, יא (א-ב), תשרי-חשוון תשכח, עמ' 36. מקבילה נוספת, גם אם מעט מתונה יותר, מצויה ביחסו של פילוסוף יהודי-צרפתי נוסף, עמנואל לוינס, לפילוסוף הגרמני מרטין היידגר, ראה ש' ויגודה, 'חירות כאחריות: על משנתו החינוכית של עמנואל לוינס', **על דרך האבות - קובץ מאמרים בנושאי תורה וחינוך**, הוצאת תבונות, אלון שבות תשסא, עמ' 130 הערה 99.

שאלות אלה ראוי להם לידון, כאמור, ביחס לכל תחום ידע דיסיפלינרי: קודש - ואולי גם חול, הן הלכה והן אגדה, ולענייננו במסגרת הנוכחית, כמובן גם ביחס לפרשנות המקרא: את מי 'לשמוע' לעצמי ולהשמיע לתלמידיי, ואת מי לא להשמיע אף לא לשמוע. בהוראת המקרא, לדוגמא, נתנה 'המורה', נחמה ליבוביץ' ע"ה, דעתה לשאלה זו, והמצוי בחיבוריה רואה כי כפרשנית-מחנכת ערכה, מחד, הבחנה עדינה, אך ברורה, בין הכלול ובין שאינו כלול בספרה, ומאידך, לא הציגה ויזואלית הבחנה בין צורות שונות של הגשת המובא. מה שלא הובא – כלל לא הובא, ומה שהובא – הובא 'לגמרי'; ועוד נשוב להלן, בפרוטרוט, למדיניותה, שעקרונות פדגוגיים ורוחניים כאחד במסדה, גם אם זו לא עוצבה – לפחות מפורשות – על נדבכי אדני הלכה פסוקה, ודומה שאחריות אישית היא שהינחתה אותה.⁵

ככלל, מוכרות לנו בענין זה שתי הנחיות, סותרות לכאורה, המצויות במקורות קדומים, ולניגוד שביניהן, מבחינה עקרונית ומבחינה יישומית, נבקש להיזקק להלן: מחד "שמע האמת ממי שאמרה", הנחייה הגורסת כי מבחן האמת הוא בהיותה אמת, היא אומרה אשר היא. אמת היא אמת היא אמת, ואוהב האמת ומחפש האמת ירצה לשמוע את האמת "ממי שאמרה". מאידך "אם דומה הרב למלאך ד' צבאות קבלו תורה מפייהו, ואם לאו לא", הנחייה הגורסת שאיכותה של האישיות מעבירת המסרים, משמעותית וקריטית עד לאחת. הלה נתבע להיות לא פחות מ'מלאך ד' צבאות', מן הבחינה המידותית וההתנהגותית, וְרָאָת שמיים כמובן, "ואם לאו - לא".

מה מקורן של אותן הנחיות? מה מידת היותן מחייבות? האם אלה הנחיות סמכותיות או רק מדריכות? כיצד ניתן, אם ניתן, 'לפשר' ביניהן או להתאימן זו לזו? האם ניתן והאם צריך ליצור ביניהן הרמוניזציה, ושמא אין זו אלא מלאכותיות מזוייפת? כיצד נהגו בזה קדמונים ומאוחרים, ואיזו משנה ניסחו בזה פרשנים ופוסקים? ולבסוף, כיצד יתורגמו הדברים הלכה למעשה, במעבר מן התיאוריה אל הפרקטיקה? להלן נבקש לנסות ולבחון ניסוח משנה סדורה בנדון, משנה שהלכה ברקעה; משנה סדורה, גם אם לאו דוקא מונוליתית. דומה שבכוחה של בחינה זו גם לחדד גישות ואמירות, דילמות ומסקנות, ולשקף עד כמה מורכבת וסבוכה הסוגיה; גם יש בה כדי לשמש הנחייה ערכית, מדד וקנה מידה לבחינה ולהכרעה.

סדר הדברים יהיה כזה שיוצגו בו תחילה מקורות המורים באצבע, ובהדגשה, על חשיבותה של 'אמת'; כל 'אמת', הנאמרת על-ידי כל אדם, ובלבד שהיא 'אמת'. או-אז יצוינו מקורות ראשוניים, להם התייחסו כל הדנים בחשיבות 'איכותו' של האומר – התייחסו, או לכל הפחות היו אומרים לידע אותם ולהתחשב בהם, ולעיתים אף שתיקה משמעה אמירה. המתח והפער שבין המקורות הוא בסיס עיוננו, תוך שמטבע הדברים יוצגו במהלכו ובהמשכו אישים ושיטות שאמרו דברם בנדון, מוקדמים ומאוחרים כאחד. ניתן דעתנו למודלים טיפולוגיים חלופיים שהוצעו והתפתחו במהלך הדורות, וכל זאת, כאמור, תוך ניסיון לבחינת האפשרות ליישום ולהעברת התיאוריה אל הפרקטיקה.

אך עוד טרם שניגש למקורות עצמם, נבקש לחדד את עניינה דרך ציון יישום בולט ומפורסם, של 'שמיעת אמת ממי שאמרה', היא אשר היא, ובלבד שדבריו תורמים לפרשנות מקרא. דוגמא קדומה ובולטת זו, מצויה בפירושו של רבי יוסף [בן יהודה בן יעקב] אבן עקנין, בפירושו לשיר השירים, הקרוי "התגלות

⁵ אחריות אישית זו, כהשקפת עולם וכאורח חיים, היתה לנחמה גם מידה פרשנית, ראה א' ידגר, 'אחריות אישית ובינאישית בכתביה של נחמה ליבוביץ' – עיון במגמתה הערכית-חינוכית', פרקי נחמה – ספר זכרון לנחמה ליבוביץ', (מ' ארנד ועוד, עורכים), ירושלים תשס"א, עמ' 377-406. בין שהדרך האישית קדמה והדרך הפרשנית נבעה ממנה, ובין אם היפוכם של סדרים הוא הנכון, אין ספק שהשתיים התמזגו אצלה עד בלי הפרד. וראה גם מ' בן-ששון, 'התשובה בעיוניה של נחמה ליבוביץ' – עיון במגמתם החינוכית של העיונים', שם, עמ' 357-368.

הסודות והופעת המאורות"⁶. ב'חתימה'⁷ הוא מבהיר את דרכו הפרשנית וכותב כי "גם הסתייע בקראן ובחדי" לצרכים פרשניים! תקדים לגיטימציה שבנקיטת מתודולוגיה 'מרעישה' זו, הוא מוצא כבר אצל קדמונים חשובים:

"וכן עשה לפני ר' סעדיה ז"ל בפירושו הערביים, ומשום אותו ענין אמרו רבותינו ז"ל⁸ כל האומר דבר חכמה ואפילו באומות העולם נקרא חכם וחייבים למסרו. ובקשר עם זה, הנגיד בספרו העושר,⁹ אחרי שהרבה להביא מבאורי הנוצרים, שר' מצליח בן אלבצק דיין סקליא סח לו בבואו מבגדד עם אגרת שהכילה את פרשת חיי של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר שיום אחד נזדמן בישיבה הפסוק 'שמן ראש אֶל-יְנִי ראשי' (תהלים קמא, ה), ונחלקו המסובים בביאורו, וצוה רבינו האי ז"ל את ר' מצליח שילך אל הקתוליק של הנוצרים ושאלהו מה הוא יודע בבאור הפסוק הזה, ורע בעיניו, וכשראה ז"ל שקשה עליו הדבר על ר' מצליח, הוכיח אותו לאמר, הן האבות והקדמונים החסידים והם לנו למופת, היו שואלים על הלשונות ועל הביאורים אצל בני דתות שונות אפילו רועי צאן ובקר כידוע, והלך אליו ושאלו ואמר לו שאצלם בלשון הסורית משחא דרשיעא לא עד רישיה. ובמה שהבאתי משלהם די לישר לב".

דברים אלה מדברים כמובן בעד עצמם. ר' מצליח, התלמיד, נרתע מליך לשאול את "הקתוליק של הנוצרים" פרשנות פסוק - מה לי ולו, ומה לו ולפרשנות, וכי 'מלאך' הוא שנשמע תורה מפיו?! ומורה לו הרב, רב האי גאון, שדרך זו מסורה בידינו מן "האבות והקדמונים החסידים" אשר מעשיהם "הם לנו למופת"! והלך, ושאל, ונענה, והובאו הדברים לצרכי פרשנות, ונכתבו על-ספר, לא רק כאמירה נקודתית אלא כאמירה מתודולוגית, כבסיס וכתמוכין למדיניות עקרונית.

בהקשר דומה מפורסמת דוגמא נוספת, מאוחרת יותר, המצויה בחיבורו של רבי שמואל לניאדו - כלי יקר, על ספר מלכים א', פרק ח:¹⁰ "ואמנם חכמי הנוצרים נמשכו בזה אחרי דעת האחרונים מחכמי עמנו, כי הם אמרו... ובאמת רואה אני דבריהם בזה יותר מחוורים על כל שאר דברי החכמים אשר מבני עמנו...". אם כן אף הוא, לא רק שנזקק לביאורם של "חכמי הנוצרים" - אשר, במקרה זה, יש להם גם מקבילה אצל "חכמי עמנו" - הוא אפילו מעדיף אותם "על כל שאר דברי החכמים אשר מבני עמנו"! פרשנות זו מובאת בספרו הפרשני, לא בהעלמה אלא בגילוי מפורש של שם האומרים - "חכמי הנוצרים".

דוגמאות אלה, ועליהן יש עוד להוסיף, מורות אפוא באצבע על הפנמת מדיניות "שמע האמת ממי שאמרה" ועל יישומה הממשי לפרשנות תנ"ך. ומה באשר למתח ולפער שבין האומר ובין המהוגנות? ובין אם 'הקתוליק' עצמו הוא הדובר, כאירוע ההיסטורי עם רב האי גאון, אשר דבריו שפתיים ישקו אך אוי לנו אם התלמידים יחקוהו באורחותיו, ובין אם לא הוא עצמו הדובר אך כתביו ואמירותיו הם המדברים עם התלמידים, ככתיבה על-ספר לימים - האם רק החפצא הוא המכריע ולא הגברא הוא הקובע? לבירור סוגיה זו, מן הבחינה ההלכתית, ההגותית והחינוכית, יוקדשו אם כן הדברים שלהלן, ותחילה, כאמור, למקורות ראשוניים, להם נתנו דעתם, במידה זו ואחרת, כל הדנים בסוגיה.

"שמע האמת"

⁶ מהדורת א"ש הלקין, מקיצי נרדמים, ירושלים תשכד.

⁷ שם, עמ' 495.

⁸ ראה מגילה טז, א.

⁹ העיר המהדיר שם, כי ספור זה כבר נדפס אצל הרכבי, בחיבורו שמואל בן חפני, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, מחברת ג, סנט פטרבורג תר"ם, עמ' 49 הערה 26; כן היפנה להקדמת רב"מ לוין, גנזי קדם, ג, חיפה תרפ"ה, עמ' 67-68.

¹⁰ כלי יקר - מלכים, מהדורת מכון הכתב, עמ' 308.

על ערכה של מידת האמת, ביהדות, מיותר להכביר מילים.¹¹ די אם נזכיר מקראות שבאיוב (יג, ז): "הַלְאֵל תדברו עולה ולו תדברו רמיה?", ו"אוזן מלים תבחן" (שם יב, יא) מזה, ואת מאמר חז"ל "שיודעין [היו אנשי כנסת הגדולה] בהקב"ה שאמיתי הוא [ושווא את השקר - רש"י]" (בבלי יומא סט, ב) מזה, ונזכור שכמותם לעשרות רבות בספרות קדומה ומאוחרת, מן הראשונים ומן האחרונים, מבעלי מוסר ואף מפוסקים, כדי שנחקוק ערכה של אמת על לוח ליבנו.

השאלה היא כמובן במצב של התנגשות, בין האמת, וערכה, מזה, ובין אישיות פגומה, אומרת האמת, מזה. הלוא גם ביחס לערך דמות המורה, כ'מודל', ביהדות, מיותר להכביר מילים.¹² גם אם כמות האמירות אינה כה גדולה, עדיין עוצמתם מדברת בעד עצמה. אף כאן נזכור כי "אם תלמיד חכם הגון הוא – 'ממנו תאכל', ואם לאו – 'אותו תשחית וכתת'" (תענית ז, א); כי "אין ראוי להושיב מלמד אלא בעל יראה" (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה ב, ג); כי "תלמיד חכם שנמצא רב על בגדו חייב מיתה" (שבת יא, א), וכהנה הרבה, כדי שנחקוק גם הנחיה זו נר לרגלנו - "שמא יראו התלמידים ויקבעו הלכה לדורות" (ברכות יא, א) "וישתו התלמידים... ונמצא שם שמים מתחלל" (אבות א, יא)

להתמודדות עם מתח זה התייחסו לא מעט קדמונים, וראש לכולם, ומפורסם בביטוי שהפך ל'מוטו' - הרמב"ם. בהקדמתו ל'שמונה פרקים', כתב הרמב"ם דברים שעניינם להיות מעין מבוא ופתיח למסכת אבות:¹³ "ראיתי להקדים לפני שאתחיל לפרש הלכה הלכה, פרקים מועילים, שיושג לאדם בהם הקדמות, וגם יהיו לו כמפתח למה שנאמר לקמן בפירושו."

ומה תהא מדיניותו בשאלה מה ומי להביא ומה ומי להימנע ולא להביא, במסגרת זו של 'הקדמות' ושל 'מפתח'? תשובה ישירה, גלויה וכנה, נותן הרמב"ם:

"ודע, כי הדברים שאומר בפרקים הללו, ובמה שיבא מן הפירוש, אינם עניינים שחידשתים אני מלבי, ולא פירושים שאני המצאתים, אלא הם עניינים מלוקטים מדברי חכמים במדרשות ובתלמוד וזולתו מחיבוריהם, וגם מדברי הפילוסופים הראשונים והאחרונים, ומחיבורי הרבה מבני אדם. וקבל האמת ממי שאמרו.¹⁴ ואפשר שאביא לפעמים ענין שלם שהוא לשון איזה ספר מפורסם, אין בכל זה רוע, ואיני טוען לעצמי מה שאמרוהו מי שקדמוני, והנני מודה בכך, ואף על פי שלא אזכיר אמר פלוני אמר פלוני, לפי שזה אריכות שאין בה תועלת. ואולי אגרום שיכנס בלב מי שאינו מקובל עליו שם אותו אדם שאותו הדבר נפסד ויש בו כוונה רעה שאינה ידועה לו, ולפיכך נראה לי להשמיט שם האומר, כי מטרתי שתושג התועלת לקורא ולבאר לו העניינים הכמוסים במסכתא זו."

הדברים ברורים אפוא. התוכן הוא החשוב, לא האומר, "ושמע האמת ממי שאמרה". אדרבה, מבחינה זו יש לעיתים עדיפות אף לכתחילה שלא לומר דבר בשם אומר, לא רק משום ה'אריכות שאין תועלת בה', אלא

¹¹ לקט מקורות על 'בקשת האמת המתחייבת מיראת-שמים ומאהבת התורה', ראה בקובץ **המקרא ואנחנו**, שבעריכת א' סימון, שגם ליקט, דביר, תל אביב תשלט, עמ' 28-41; וראה שם, בראש הקובץ, את מאמרו של פרופ' א"א אורבך, 'בקשת האמת כחובה דתית', שם, עמ' 13-27; וראה גם מ' ברויאר, 'על האמת בחינוך', **אסיף: מפרי העט והעת**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 260-276 [במקור: **המעין**, ח (א), תשרי תשכח].

¹² אסופת-אמרים לעניינה של חשיבות דמות המורה, ראה, לדוגמא, ר' מ"ד גרוס, **אוצר האגדה**, א-ג, ירושלים תשלז, ערך למוד, רב ותלמיד, רבנות, תורה, תלמיד חכם; ש' גליק, **החינוך בראי החוק וההלכה**, ב, ירושלים תשס, עמ' 388-406.

¹³ **משנה עם פירוש הרמב"ם**, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשכה, נזיקין, עמ' רמז.

¹⁴ תרגום ר"י נ' תיבון: "ושמע האמת ממי שאמרה"; עם זאת, לגופם של דברים, דומה ש"שמיעה" זו גם היא מתפרשת כ"קבלה", בחינת "שמע ישראל". וראה להלן, סמוך להערה 64, תרגומו של הרשב"ץ, בפירושו מגן אבות.

גם משום אנשים 'שאינן בהם תבונה' הנגררים אחר האומר ובגללו אינם מחשיבים את האמירה, וכן לא ייעשה.¹⁵

דברים חד-משמעיים אלה של הרמב"ם עוד מקבלים מישנה חשיבות, כאשר מודעים למיקומם. העובדה שהם ממוקמים בתוככי פירוש המשנה - חיבור שיועד בראש וראשונה לציבור הכללי ולא דוקא הציבור הלמדני,¹⁶ כמו גם העובדה שהם ממוקמים בתוככי ה'הקדמות' המכוונות לחזק ענייני אמונה, מבהירות עד כמה נחרץ הרמב"ם בגישתו ועד כמה הוא סבור שזו אינה גישה 'חסויה'. העובדה שהרמב"ם מבהיר את מדיניותו הנ"ל, לא בכתבים המיועדים לאליטה איכותית, אלא - אפילו - בכתבים המיועדים להמון, מלמדת שלדידו זו גישה שטעונה פרסום ומתן פומבי. גם הם צריכים לדעת שזו מדיניותו, וככזו היא ודאי לגיטימית.

הרמב"ם שב ועושה שימוש ב'אמת ממי שאמרה' גם במסגרת הלכתית, ב'משנה תורה'. בהלכות קידוש החדש (פרק יז הלכה כד), הוא כותב:

"וטעם כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מנין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע."

גם כאן הדברים ברורים: בענייני מדע אלה - אסטרונומיה, מתמטיקה וגאומטריה,¹⁷ אין מניעה מלהיזקק לחיבורי הגויים, חכמי יון,¹⁸ וזאת על אף שנעשה בהם שימוש הלכתי לעניינים חמורים, כהלכות קידוש

---

¹⁵ העובדה שאמירת הרמב"ם, במקורה, לא כוונה להדגשת קבלת כל אמת, אלא ל'התנצלות' על השמטתו את שמות האומרים, אינה משמעותית לענייננו כאן, וזאת משתי סיבות: ראשית, לא הרמב"ם הוא המעסיק אותנו אלא המשמעות שהוענקה לדברים במהלך הדורות, והבאים אחריו כן נתנו לה משמעות מובהקת של קבלת כל אמת מכל אומרה; שנית, ביחס לרמב"ם עצמו, דוקא פרשנות המצמצמת את מדיניות שמיעת כל אמת, דוקא היא מותרת אצל הרמב"ם רק את ההלכה המגבילה את השמיעה מ"מלאך" בלבד. בין כך ובין כך, ההכרח ההלכתי לשמיעה מ"מלאך", מוצג במלוא תוקפו ההלכתי המחייב.

¹⁶ ראה מאמרי 'דרך המלך במשנה - לדרכו של הרמב"ם בפירוש המשנה', פרי הארץ, ה (אדר תשמב) עמ' 38-72, ושם ו (חשון תשמג), עמ' 27-43. [כאן המקום להעיר, כי העובדה שמשפט מפתח זה מופיע בפירוש המשנה, שזה אופיו, טופחת נמרצות על המסקנות שבתחומין כא (תשסא), עמ' 205-204, שכן למרות שאין משפט מתיר ממנו, הוא מופיע דוקא בחיבור "ההמוני" ביותר!].

¹⁷ השווה **איגרות הרמב"ם**, שלהלן, עמ' תעט: "דבר שתהיה עליו ראייה ברורה מדעתו של אדם, כגון חכמת החשבון וגימטריאות והתקופות".

¹⁸ ראה גם **מורה נבוכים** ב, יא, על מעבר החכמות מן היהודים אל הנכרים. וראה ר' דוד בן יהושע מיימוני, **אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגרד**, יוסף ינון [פנטון] - מהדיר, מקיצי נרדמים תשמ"ז, עמ' 16-17 (הפניית א' סטולמן). אכן, בדין הדגיש י' טברסקי, **מבוא למשנה תורה לרמב"ם**, ירושלים תשנא, פרק שישי, ושם עמ' 370-371, כי שלא כר' יהודה הלוי אשר קבע **בספר הכוזרי** (ב, טו) כי מקור כל המדעים ביהדות ומשם הם נשאבו בדרכי שאילה וחקיו, הרי רמב"ם סבור, לעומת זאת, שגם אם נכון הוא שהיהודים טיפחו בימי קדם את המדעים השונים, פיסיקה ומטה-פיסיקה, ולימים, מטעמים היסטוריים ותיאולוגיים, זנחו את העיסוק בהם, ואולם דבר זה כלל אינו מעיד על היות מקורן יהודי דוקא. [בו בזמן, לדידו של הרמב"ם, אין בעובדה שמקורן נכרי, כדי לשלול את שיוך אותן חכמות למסגרת חלק מתורה שבעל פה, וזאת בשונה מגישתו של ר"י

החודש. אדרבה, חכמי הסנהדרין אף נתבעים לידע את מכלול החכמות כולן (הלכות סנהדרין ב, א), יהא מקורן אשר יהא. כל עוד "נתבררה אמתת" החכמה, אין להבחין מי אמרה לאותה אמת. האמת היא האמת, ובלבד שהתבררה בראיות ברורות ומוחלטות.

וכן כתב הרמב"ם דברים דומים, באיגרת הידועה לחכמי פרובנס בענין האסטרוולוגיה:¹⁹ "... הלא תדעו שהרי כמה פסוקים מן התורה הקדושה אינם כפשוטם, ולפי שנודע בראיות של דעת שאי אפשר שיהיה הדבר כפשוטו... ולעולם אל ישליך אדם דעתו אחריו, שהעינים לפנים הם ולא לאחור". מעין זה גם בדיונו במורה הנבוכים (חלק ב, פרק כה), על הגשמה ועל קדמות; ושוב שם (פרק מז): "כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת ואין מכעיסו כי אם השוא... כי התורות הם אמת צרופה אם הובנו כראוי"; ולפיכך מוצאים אנו את "הספרדים האנדלוסיים מאנשי אומתנו, כולם החזיקו בדברי הפילוסופים, ויטו לדעתם מה שלא היה סותר פינת דתנו" (שם א, עא). וכן החרה-החזיק אחריו, בנו רבי אברהם, שהדגיש כי "נתברר לנו כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות, ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו יהיה מי שיהיה".²⁰

בעקבות הרמב"ם²¹ הפך משפט זה, אם כציטוט ואם כפאראפרזה, למוטו המושמע הרבה,²² ונציין לכך משהו מן הקדמונים ומשהו מן המאוחרים. מן הקדמונים: בספר מבחר הפנינים (א - שער החכמה, סו) נכתב, לדוגמא: "אל תבוש לקבל האמת מאי זה מקום שתבוא, ואפילו מאדם פחות"; הרז"ה כתב: "מרוב אהבתי האמת וחשקי בה אני פונה פנים אליה ועורף אליך, אע"פ שאני הידיד שלך, כי אך האמת אהוב יותר, כאשר אמר אריסטבולוס על אפלטון הפלסופי".²³

מן המאוחרים: לימים, מאות בשנים יותר מאוחר, כותב רבי עזריאל הילדסהיימר (שו"ת, חלק א - יו"ד סימן רל): "ומה שתמה על מה שסמכתי על דברי הירושלמי אי יהודאי וכו' דזהו רק דברי הגוי, הנה מה לי אם אמר יהודאי אי ארמאי, קבל האמת ממי שאמר". בהקשר זה, ודוקא ביחס אליו - ראש בית המדרש לרבנים בברלין, כדאי להוסיף ולציין את שכתב 'מחליפו' לימים בראשות אותו בית המדרש, הרב י"י

קארו – ראה שם, ובסוף הספר, עמ' 397-398]. וראה לו, שם, עמ' 166 הערה 67. וראה ש' רוזנברג, תורה ומדע בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשמח, עמ' 9 הערה 2; ובספרי השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנה, עמ' קעח, הערה 426.

¹⁹ איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, ב, עמ' תפח.

²⁰ רבי אברהם בן הרמב"ם, 'מאמר על אגדות חז"ל', מודפס - בין השאר - בפתח קובץ עין יעקב, והדברים מוסבים שם על סוגיית פסחים (צד, ב: גלגל ומזלות) - קבלתו של רבי יהודה הנשיא את דברי חכמי אומות העולם, שלא כדעתו-הוא, וזאת מחמת 'ראיות'; וראה בספרי השתנות הטבעים בהלכה, הנ"ל, עמ' קעט-קפ. אכן יש לשים לב שההקשר שם מוסב על קבלת דבריהם בתחום קוסמולוגי של מדעי הטבע, לא בתחום פרשנות תורה, ודבר זה מודגש בבירור על ידי רבי אברהם, שם. וראה, בהקשר דומה, בשו"ת מהר"ם אלשקר, סימן צו: "... וכבר כתבנו דשיעור מתחלה זו ועד סופה ארבעים רגעים, וכפי דעת אומות העולם... דמשמע בהדיא דגלגל הוא שחוזר וקבל האמת ממי שאמר...".

²¹ אך ראה כבר לרס"ג, בהקדמת ספרו אמונות ודעות, בהנחיותיו - שם, סעיף ב - למעיין בחיבורו: "... יוסיף דורש האמת להגיע אל האמת".

²² על "שמע האמת ממי שאמרה" במשנת הרמב"ם, ראה הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנב, עמ' רנז-רסא.

²³ על מקורה והשתלשלותה של האימרה, ראה י"מ תא-שמע, 'ספרי הריבות בין הרמב"ד לבין רבי זרחיה הלוי (הרז"ה) מלוניל, קרית-ספר, נב (תשלז), עמ' 571 הערה 26. על הרז"ה, ראה י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנב; וכן הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, ירושלים תשנז, עמ' 201-

ויינברג, שהדבר אמור לא רק כלפי נכרים, אלא אפילו [!] ביחס לזרמים שונים ביהדות. בשו"ת שרידי אש שלו (חלק ג סימן קלד ד"ה במסכת ב"מ), כאשר הוא בוחן את התקפתו הבוטה של ר' יצחק אייזיק הלוי, 'האורתודוכסי המסורת', על זכריה פרנקל, 'הניאולוגי המתקדם', הוא מוצא לנכון להעיר: "וכבר הרגיש בזה רז"פ [= ר' זכריה פרנקל] ז"ל וכתב, שמהירושלמי יוצא... (עי' דרכי המשנה עמ' שיג ואילך) והדברים מוכרחים. אולם הגאון [= ר' יצחק אייזיק] הלוי בספרו [= דורות הראשונים] דף ס"ב, ע"א ואילך, מתריס נגדו בדברים קשים ומעמיד על דעתו... כך יוצא מהמשך דבריו שם. אלא שבשביל כך לא היה צריך לקנותר כ"כ על פראנקעל, שסוכ"ס הוא אומר דבר זה עצמו בלשון אחרת קצת. קבל האמת ממי שאומרה... ואפילו האומר הוא אחד מחכמי אשכנז, אבל חכם גדול היה ומימיו אנו שותים כולנו ואף הלוי בכלל. ולא באתי לקפח ח"ו את זכותו של הלוי, שגאון גדול היה ובספרו פתח אופקים חדשים לחקירת המשנה. אבל דוקא משום כך אנו מצטערים לראותו נחפז ועושה לפרקים השערות קלושות לודאיות מוחלטות והולך ומטיח נגד חכמים מובהקים דברים שלא שמעתם אוזן מפי העוסקים בתורה לשמה לחקירת האמת. ודבר זה גורם לו, שהבאים אחריו חשבו א"ע זכאים לנקום בו נקמה. הלכו ונצלו את ספריו הגדולים ולקחו מהם מכל".

סוף דבר; הרמב"ם הוא אפוא מודל ל'שמיעת אמת ממי שאמרה' ולשימוש באותה אמת גם ואפילו לצרכי הלכה. לארבע התייחסויותיו של הרמב"ם - פירוש המשנה; פעמיים במשנה תורה; ומורה הנבוכים, זהו מכנה משותף.²⁴ דא עקא, דוקא הצבתו של הרמב"ם כמודל לענין זה, אומרת דרשני, שכן הוא עצמו הורה, לכאורה, הלכה פסוקה המנוגדת לכך בתכלית. על מנת שפסיקת הרמב"ם תבחן כדבעי, עלינו להקדים ולהציג את סוגיות הש"ס העיקריות בנדון.

שמיעת מלאך

שלוש סוגיות בבליות – הקשורות משום-מה, כולן, ברבי יוחנן - מהוות מסד ראשוני לכל דיון בענין. הנביא מלאכי אמר אמנם "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ד' צבאות הוא" (מלאכי ב, ז), אך פסוק זה עצמו, לבדו, ודאי לא היה בו די לשיוך עם ענייננו.²⁵ חז"ל, לעומת זאת, בדרשותיהם, ובעקבותיהם פוסקים בהלכותיהם, ראו בו מקור סמכותי ועשו בו שימוש ישיר ואף מחייב.

סוגיית חגיגה

בסוגיית הבבלי חגיגה (טו, ב), דנו בשאלה כיצד יכול היה ר' מאיר ללמוד תורה מפיו של 'אחר', הוא אלישע בן אבויה, אחר שהלה כפר בעיקר. תמהו שם: "ורבי מאיר היכי גמר תורה מפומיה דאחר? והאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב (מלאכי שם) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ד' צבאות הוא, אם דומה הרב למלאך ד' צבאות - יבקשו תורה מפיהו. ואם לאו - אל יבקשו תורה מפיהו!" והשיבו, כי ר' מאיר נסמך על מקרא אחר. על איזה פסוק? ובכן שתי דעות בדבר, ריש לקיש ורב חנינא: ריש לקיש סבר שר' מאיר נסמך על האמור במשלי (כב, יז) "הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעת", אותו הוא דורש כך: "לדעתם לא נאמר אלא לדעת" – ומדובר אפוא ברשעים,²⁶ ולמרות זאת, גם לגביהם נאמר "הט אזנך ושמע... ולבך תשית", ומכאן שכל עוד מדובר ב"דברי חכמים" הרי אפילו יהיו הללו רשעים – "שמע".

²⁴ לא נרחיב כאן בדבר, אך נרמז כי לא פעם נעשה שימוש שונה בתכלית באותו משפט, ולמעשה ניתן למצוא בו, לימים, שלוש ואפילו ארבע משמעויות; וראה על כך במאמרי "שמע האמת ממי שאמרה" – גיווני משמעויות, לישונו לעם (בהדפסה).

²⁵ אם כי יש מן הפרשנים שהיו מודעים לנושא, ובמידת-מה רמזהו. ראה, לדוגמא, אבן עזרא על אתר: "כי - ... כי בהיות הכהן ישר ירבו הישרים. והנה שפתי כהן דבק עם אשר למעלה, כי מלאך שליח השם הוא בינו ובין ישראל".

²⁶ ראה רש"י שם.

רב חנינא סבר שר' מאיר נסמך על האמור בתהלים (מה, יא) "שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך", ממנו הסיק כי על אף שמדובר באנשים אשר מעשיהם מגונים ואותם יש לשכוח, ואף על פי כן "שמעי והטי אזנך" לדבריהם.²⁷

ועל אף שהדרשות שונות, אך מכנה משותף להם מבהיר שלידו של ר' מאיר לא "הגברא" קובע אלא "החפצא" מכריע. הוא שעשה ר' מאיר, שהמשיך ושמע תורה מ'אחר'.

ואולם, שבה ותמהה סוגיית הש"ס, שם - עדיין "קשו קראי אהדדי", שכן עדיין טעונים הדברים שבמשלי ושבתהלים יישוב עם מקרא מלא שבמלאכי אשר נדרש כאוסר מעשה זה! לא סברה הסוגיה שבמחלוקת מקראות, או דרשות, אמורים הדברים, אלא ביקשה לפשר ביניהם, וכך חילקה: "לא קשיא, הא - בגדול, הא - בקטן". רוצה לומר, ר' מאיר, שהוא "גדול", עליו נאמרו מקראות שבמשלי ותהלים, ודרשותיהם, ומותר היה לו, ולכל שכמותו, ללמוד מ'אחר' ושכמותו. לא כן "קטן", שאליו מכוונת הדרשה ממלאכי, ואסור לו. מובן מאליו שמעשית צריך לשאול מיהם ומהם "גדול וקטן" - האם זהו קריטריון גילאי או שמא קריטריון איכותי, דבר שלא הובהר כאן ועוד נשוב אליו להלן, ומכל מקום כבר עתה נמצאנו למדים כי יש מי שהדבר מותר לו ויש מי שהדבר אסור לו.

יצוין כי הסוגיה עצמה עוד הוסיפה הסבר ארצישראלי למעשהו של ר' מאיר: "כי אתא רב דימי אמר, אמרי במערבא, רבי מאיר אכל תחלא ושדא שיחלא לברא" - אכל את הפרי החיצון של התמר והשליך את הגרעין, וידע להפריד יקר מזולל.²⁸ בהמשך לכך אף הוסיפו את דרשתו של רבא, הכרוכה גם היא באותו ענין: "מאי דכתיב (שיר השירים ו, יא) אל גנת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל וגו', למה נמשלו תלמידי חכמים לאגוז? לומר לך: מה אגוז זה, אף על פי שמלוכלך בטיט ובצואה - אין מה שבתוכו נמאס, אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח - אין תורתו נמאסת", והרי זה כמובן שב ומחזק מדיניותו של ר' מאיר, שרבו אמנם סרח אך תורתו לא נמאסה. ואמנם, בניגוד לכך, לכאורה, סיפרו שם כי "אשכחיה רבה בר שילא לאליהו, אמר ליה: מאי קא עביד הקדוש ברוך הוא? אמר ליה: קאמר שמעתא מפומייהו דכולהו רבנן, ומפומיה דרבי מאיר לא קאמר. אמר ליה: אמאי? משום דקא גמר שמעתא מפומיה דאחר", והרי זה מראה דוקא שלילה להנהגת ר' מאיר! ואולם חתמו שם ודוקא סינגרו על ר' מאיר, ש"רבי מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק",²⁹ ואכן שבה והשתכנעה פמליה של מעלה³⁰ והשמיעה דברים בשמו: "אמר ליה: השתא קאמר: מאיר בני אומר: בזמן שאדם מצטער שכינה מה לשון אומרת - קלני מראשי, קלני מזרועי. אם כך הקדוש ברוך הוא מצטער על דמן של רשעים - קל וחומר על דמן של צדיקים שנשפך". [יתירה מזו, ולמרבה הפלא, לא רק משמו של ר' מאיר מושמעת הלכה לדורות, אלא אפילו משמו של אלישע בן אבויה עצמו - אבות ד, כו!³¹].

סוגיית חגיגה מורה אם כן גם בשמים וגם בארץ מוצאים הצדקה למעשהו של ר' מאיר - כ'גדול' היודע להפריד 'חוי' מ'פנים', תוך שמדגישים כי מה שמותר לו אינו מותר ל'קטן'.

סוגיית מועד קטן

²⁷ ראה רש"י: "הטי אזנך - לשמוע, ואת מעשיהם שכחי ואל תלמדי אותן".

²⁸ ראה רש"י שם.

²⁹ על ההבדל בין שני הדימויים - משל התמר, שחיצוניותה נאכלת ופנימה נזרק, ומשל הרמון, שהחוץ מושלך והפנים נאכל - ראה מהרש"א וכן עיני יעקב - בעין יעקב - על אתר, ולהלן, מדרשות הרא"ה שב'מדבר שור'.

³⁰ רש"י: "השתא קאמר - עכשיו שמע לקולך ואמר שמועה מפיו".

³¹ וראה להלן, הערתו של הרשב"ץ, בפירושו מגן אבות, לענין זה.

בסוגיית הבבלי מועד קטן (ז, א) סיפרו על "ההוא צורבא מרבנן דהו סנו שומעניה" – תלמיד חכם שיצאו עליו רינונים.³² "אמר רב יהודה: היכי ליעביד? לשמתיה - צריכי ליה רבנן, לא לשמתיה - קא מיתחיל שמא דשמיא. אמר ליה לרבה בר בר חנה: מידי שמיע לך בהא: אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן,³³ מאי דכתיב (מלאכי שם) כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ד' צבאות הוא אם דומה הרב למלאך ד' - יבקשו תורה מפיו. ואם לאו - אל יבקשו תורה מפיו. שמתיה רב יהודה³⁴." סוגיה זו מורה אפוא החלטית כי יש למנוע, ואפילו בשמתא, כל לימוד תורה מאדם כזה, וזאת אפילו כאשר השומעים הצריכים לו הם "רבנן",³⁵ היינו "גדולים", והרי זה סותר לכאורה את שעלה מסוגיית חגיגה הנ"ל.

סוגיית תענית

בסוגיית הבבלי תענית (ז, א) דרש רבא מקרא שבדברים (לב, ב) כך: "כתיב יערף כמטר לקחי, וכתיב תזל כטל אמרתי! אם תלמיד חכם הגון הוא - כטל, ואם לאו - עורפהו כמטר". בהקשר זה עוד הוסיפו בהמשך דרשה נוספת, משמו של רבי יוחנן:³⁶ "מאי דכתיב (דברים כ, יט) כי האדם עץ השדה, וכי אדם עץ שדה הוא? אלא משום דכתיב (שם) כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת, וכתיב אתו תשחית וכרת. הא כיצד? אם תלמיד חכם הגון הוא - ממנו תאכל ואתו לא תכרת, ואם לאו - אתו תשחית וכרת".³⁷ ומכאן שלדידה של סוגיית תענית, תורה לומדים רק מתלמיד חכם הגון, ואילו תלמיד חכם שאינן הגון – "עורפהו כמטר... תשחית וכרת". אף כאן, בסוגיית חגיגה כבסוגיית מועד קטן, לא מצאנו כל הבחנת קטן וגדול, והכל אסורים.

סוף דבר, סוגיות אלה, כולן, ועוד סוגיות נוספות המצרניות להן,³⁸ מצביעות, על בעייתיות גדולה שבלימוד תורה מחכמים שאינם מהוגנים, אם כי ביחס לשאלה אם ל'גדול' הדבר מותר אנו מוצאים סתירה – סוגיית חגיגה התירה, ואילו סוגיות מועד קטן ותענית אסרו לכל.

מדברי ראשונים

מטבע הדברים, סתירת סוגיות גלויה זו הביאה כבר 'ראשונים' על אתר לתת דעתם למדוכת הסתירה. בחינת הדברים מעלה ביניהם, בענין זה, שתי גישות עיקריות: זו של בעלי התוספות וזו של הרמב"ם.

גישות בעלי התוספות

תוספות התייחסו לדבר פעמיים, הן בתענית והן בחגיגה. בתענית הסתפקו תוספות בהעמדה [אוקימתא] הגורסת שיש לתחום את סוגיית תענית, ולהעמידה אך ורק ביחס לכלל. ר' מאיר, לעומת זאת, הוא החרוג, היוצא מן הכלל, אודותיו שמענו בסוגיית חגיגה שלגביו אין איסור בדבר. הסוגיות משלימות אם כן זו לזו, ובסופו של דבר, מסקנתן, שתיהן, אחת: "דוקא תלמיד חכם יכול ללמוד לפניו, לפי שלא ילמוד ממעשיו, אבל אם אינו תלמיד חכם אינו רשאי ללמוד לפניו".

³² "המיוחס" לרש"י: יוצאין עליו שמועות רעות; תוספות: נחשד בזנות, ולפי ר"י מפרש (מהדורת רמ"ל זק"ש, ירושלים תרצז, עמ' לז) נואף היה; רבנו חננאל (מהדורת סולובייצ'יק-מצגר, ירושלים תשנ"ג, עמ' מא): שם שמים מתחלל על ידו, כדוגמת אלישע-אחר; ריטב"א: עובר על איסורי חכמים, כגון דיני יחוד.

³³ אף כאן, כבסוגיית חגיגה, מיוחסת השמועה לר' יוחנן.

³⁴ מהמשך הסוגיה רואים עד כמה לא היה פשוט לנדות אדם שכזה, וכמה התלבטויות סבוכות היו בדבר, ולא בכדי הטיח בפניו רב יהודה, על ערש דווי, "אפילו לגברא כוותרך לא חניפי ליה".

³⁵ רש"י: הואיל וסנו שומעניה, הא דצריכי ליה רבנן לאו כלום הוא, דמוטב דלא ילפי מיניה".

³⁶ שוב, גם כאן, כבסוגיות חגיגה ומועד קטן, מיוחסת השמועה לר' יוחנן.

³⁷ רש"י: "תלמידי חכמים, אם הגון הוא - ממנו תאכל, למוד הימנו, ואם לאו - אותו תשחית, סור מעליו"; תוספות: "אם תלמיד חכם הגון ממנו תאכל - פירוש למוד לפניו ואותו לא תכרות כלומר לא תפרד ממנו לילך לפני רב אחר ואם לאו לא תלמוד לפניו".

³⁸ כדוגמת סנהדרין קו, ב: "אין תורתו של דואג אלא משפה ולחוץ" ולכן "מה לך לספר חוקי".

בעקיפין אף הבהירו בכך תוספות כי, לדידם, הגדרת 'גדול' אינה גילאית אלא 'חיסונית', "שלא ילמד ממעשיו". למעשה זו אינה הגדרה חדשה, שכן הגדרה דומה אנו שומעים כבר מרש"י, בסוגיית חגיגה הנ"ל, הכותב שייחודו של 'גדול', שהוא "יודע לזהר [שלא ילמוד] מעשיו", והרי זה חוזר לאותו ענין.³⁹

בחגיגה, לעומת זאת, הילכו תוספות – המזוהים שם בחתימה עם רבנו אלחנן – בנתיב שונה, תוך שהם נותנים שני מענים אחרים לסתירה. תירוץ ראשון: "איכא למימר דקטנים הוו דגרסי קמיה וחיישי דלמא מימשכי"; כלומר, על אף שהסוגיה מציינת מפורשות שרבנן – הגדולים – הם שהיו צריכים לו, עם זאת מאחר וגם קטנים היו כרוכים בכך – אותם שהוא היה מלמדם – לכן הוחלט להקריב את צרכי הגדולים על מזבח חשש היפגעותם של קטנים. תירוץ שני: "אי נמי אפילו הוו גדולים נידהו רב יהודה, כיון שמצא מקום לנדותו, ובדין היה כיון דסנו שומעניה"; כלומר, רשעות היא ענין אחד, איתו יש מקום להקל; ואילו "סנו שומעניה" הוא דבר אחר, חמור שבעתיים – בייחוד לדידם, שם, שזיהו את הרינון עם ענייני זנות – ואיתו אין כל מקום להתפשר.

שלושה מענים אנו מוצאים אם כן אצל התוספות, ומהם עולות שלוש מסקנות בעלות השלכות הלכתיות: המענה הראשון מותיר דברים על תילם – 'גדול' ומחוסן מותר, 'לקטן' שעלול ללמוד ממעשיו אסור; המענה השני מצמצם את ההיתר אפילו ל'גדול' ומקיים אותו רק למקרה שהוא אינו כרוך בנזק ל'קטנים'; המענה השלישי מסווג רשעויות ומבחין בין אפיקורסות אינטלקטואלית, אשר ל'גדול' מותר, ובין חטאי עריות, שלכל אסור.

גישות רמב"ם ופרשניו

הרמב"ם, לעומת זאת, הילך כנראה בדרך שונה. בהלכות תלמוד תורה (ד, א) פסק הרמב"ם כי "... הרב שאינו הולך בדרך טובה, אף על פי שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו, אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב, שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ד' צבאות הוא, אמרו חכמים אם הרב דומה למלאך ד' צבאות תורה יבקשו מפיהו אם לאו אל יבקשו תורה מפיהו". אם כן, לא זו בלבד שהרמב"ם אימץ את הלכתו החוזרת ונשנית של רבי יוחנן כמות שהיא, הוא אף טרח – שלא כדרכו השגרתית⁴⁰ – לצטט את מלוא הדרשה החז"לית, כרוצה לא רק להעמיד נורמה חוקית אלא גם להצביע על מסר ערכי: הרב כמלאך.

ואולם השמטת סופה של סוגיית חגיגה אומרת כמובן דרשני: הלוא חיתומה של אותה סוגיה, אשר ללא ספק עמדה לנגד עיני הרמב"ם בכתיבתו, גרסה מפורשות הבחנת 'גדול' מ'קטן', ול'גדול', כר' מאיר, הדבר הותר. מה ראה אפוא הרמב"ם להשמיט ענין זה, של היתר, שהוא הלכתי לא פחות האיסור! יתירה מזו; דומה שלא ניתן להפריד, ודאי לא אצל אישיות כהרמב"ם, בין החוק הנורמטיבי ובין אורח החיים האישי, ואף על פי כן הרמב"ם עצמו, מחד, הורה, כאמור, על שמיעת אמת מכל אומרה, וכך גם נהג למעשה, ומאידך אסר את הדבר בהלכותיו! וכי חשוד הרמב"ם להורות כך ולנהוג כך?!

הערת תמיהה דומה, ראויה להישמע ביחס למחבר, הר"י קארו, המכריע בשלחן ערוך (יורה דעה רמו, ח), כי "הרב שאינו הולך בדרך טובה, אע"פ שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו, אין למדין ממנו עד שיחזור

³⁹ דומה כי להוציא את ר' אריה ליב ממיץ, בעל השאגת אריה, שראה ב'גדול וקטן' ענין גילאי, הכל מסכימים שמדובר בענין איכותי. מכלל הערתו, בחיבורו **גבורות ארי** (תענית ז) על התוספות, משתמע שהוא הבין 'גדול וקטן' פשוטו כמשמעו – ענין של גיל, וזה שהביאו להקשות על תוספות, מדוע – לדידם – לא הבחינה גם סוגיית חגיגה, כסוגיית תענית, בין מושפע ללא מושפע, עד שנצרכה להבחנה שונה! ואכן הערתו נדחתה על ידי הרש"ש (תענית שם), בהתאם להנחה ש'גדול וקטן' כלל אינם ענין לגיל אלא לחכמה, ואז תואמים זה לזה יישוב הש"ס בחגיגה ויישוב התוספות בתענית. הרש"ש אף סייע פירושו מדברי הש"ך, יורה דעה רמו, ס"ק ח. יחיד הוא אפוא הגבורות ארי בהנחה שבענין גילאי עסקין.

⁴⁰ אם כי הרווחת – יחסית – יותר, משום-מה, בראשון מארבעה עשר חלקי משנה התורה שלו.

למוטב", וגם הוא אינו מציין לכל הבחנה המתירה את הלמידה ל'גדול', ואף מעשהו, המתעלם מן הסיפא, אומר, כמוכן, דרשני.

ואכן, שלא במפתיע, לא מעט מנושאי-כלי-הרמב"ם וממפרשי השלחן ערוך על אתר (שם ושם), וגם אחרים, נתנו דעתם לשאלה זו.

הלחם משנה ביקש תחילה לנסות ולערוך הבחנת תקופות: "בזמן הזה כולם נקראים קטנים לענין זה ולכן סתם רבנו". היינו, מאחר וכיום לא מסתובבים 'גדולים' בינינו, וכולנו בגדר 'קטנים', לכן לא ראה הרמב"ם טעם ברישומה של ההלכה הלא-מעשית. הלחם משנה עצמו דחה פתרון זה, שכן דרך כזו של השמטה, מנוגדת לדרכו העקבית של הרמב"ם בספרו, "שרבנו אינו אומר הדינים הנוהגים בזמן הזה בלבד, אלא הדינים שינהגו בכל זמן אפילו אחר ביאת משיחנו בע"ה", והלוא אחר ביאת המשיח ודאי וודאי יהיו 'גדולים' מסתובבים בינינו, וצריך היה הרמב"ם לנקוב אפוא גם בהלכות הזמן ההוא!⁴¹

הוכרח אפוא הלחם משנה לומר כי מדובר בסוגיות חלוקות, וכי אף התנאים חלוקים בשאלה, וכי הלכה למעשה הכריע הרמב"ם במחלוקת זו שלא כר' מאיר.⁴² לא מעט מנושאי-כלי-הרמב"ם ופרשני השלחן ערוך, הילכו גם הם בנתיב דומה.⁴³ ומכאן כי, שלא כתוספות שבקשו, כדרכם, ליצור הרמוניה בין הסוגיות ולתאמן זו לזו, הרי לדידו של הרמב"ם – זו בכה וזו בכה. גם אם נכון שסוגיית חגיגה סברה של'גדול' מותר', הרי הדברים אינם אמורים, אפילו שם, אלא רק לר' מאיר, ואף הוא – אין הלכה כמותו. ומכאן שלדידה של פרשנות זו, הכרעות הרמב"ם והשו"ע, ברורות, חדות ונחרצות: הלכה למעשה, קיים איסור מוחלט וכללי ללמוד תורה אצל רב שאינו הולך בדרך טובה.

עם זאת, היו מפרשניהם שהילכו בנתיב שונה - דחו את שנטה לו הלחם משנה ודוקא אימצו את שהוא דחה. כך רבי חיים בן עטר,⁴⁴ ביחס לרמב"ם, וכך הש"ך,⁴⁵ ביחס לשו"ע, שניהם סבורים שהכרעת האיסור

---

⁴¹ אלא שמכלל דבריו של הלחם משנה נמצאת למד כי לדידו, חייב אתה לומר שאחר בואו של משיח צדקנו, עדיין יתכנו בינינו תלמידי חכמים שהם רשעים ואפיקורסים, שכן אחרת שוב אין כל טעם בכתיבת הלכת ה'גדול' שרשאי ללמוד מהם תורה! על כרחך, ביאת המשיח אינה מסירה רשעים, היא רק מביאה ליצידם 'גדולים'.

⁴² "נראה שרבנו מפני שראה מימרא דר' יוחנן שהובאה בהרבה מקומות בסתם ולא חילקו בין גדול לקטן, גם הוא לא חילק. והא דאמרין בחגיגה, סובר רבנו דלא נאמר זה אלא לתת סברא לר"מ בלבד, אבל אין הדבר כן, וראיה לדבר שכשתירץ ר"ל ר"מ קרא אשכח ודרש, ואם היה הדבר מוסכם לא היה לו לומר אלא הא איכא קרא אחרינא, ומדקאמר ר"מ קרא אשכח וכו' משמע דהכוונה לומר סברתו של ר"מ היא זאת ואנן לא סבירא לן הכי, דכבר חלקו עליו חבריו". על הראיה שהביא הלחם משנה מלשון "קרא אשכח ודרש", העיר **יד מלאכי**, כלל תקלא, שמצאנו כי הרמב"ם כן פסק הלכות שהובאו בסגנון כזה.

⁴³ ראה **מעשה רוקח** וכן **אשר למלך**, על הרמב"ם, שם המדגישים שאפילו העובדה שבסופו של דבר הובאה הלכה בשם ר' מאיר באותה סוגיית חגיגה, אינה ראייה שהלכה כמותו, שכן הדבר לא נעשה אלא משום כבודו. וראה עוד דברים דומים בסיכומי הדברים של הר' י' קאפח, במהדורתו, שם, משמם של **עבודת המלך**, **ספר קובץ**, **פרי חדש** ו**כתר המלך**: אם משום להלכה לא נפסקה הבחנת 'קטן' – 'גדול'; ואם על ידי הבדלת ר' מאיר, אישית וייחודית, מכל יתר תלמידי חכמים. גם הש"ך, על שלחן ערוך הנ"ל, כתב, משם אביו, לבאר את השמטת המחבר: "מדקאמר ר"ל ר"מ קרא אשכח כו' משמע ר"מ סבירא ליה הכי ואנן לא קי"ל כוותיה", וסייע דיוק כזה הן מתוספות ורא"ש בחולין (יא) והן מהנהגת פמליה של מעלה, שלא אמרו – תחילה - דבר-הלכה משמו.

⁴⁴ **אור החיים**, בפירושו על התורה (דברים יב, כח), כותב, במהלך פרשנותו לכפילות סגנון המקרא "שמור ושמעת את כל הדברים האלה אשר אנכי מצוך": "... עוד יתבאר ע"ד אומרם ז"ל וז"ל, אם הרב דומה למלאך ד' צבאות תורה יבקשו מפיהו וגו', והוא אומר שמור, פי' אם הוא בשמירה, ששומר התורה, אז ושמעת תורה מפיהו. ואומר את כל הדברים, לדרך זה יתבאר ע"פ מה שאמרו בחגיגה ז"ל ור"מ היכי גמר תורה מפומיה דאחר... הא בגדול הא בקטן... הנה לפי דבריהם ז"ל, הגדול יכול ללמוד מהרב הגם שיהי' הרב רשע משא"כ

המוחלט אינה מבטאת הכרעה המנוגדת לר' מאיר אלא מבטאת יישום עדכני הנובע מהכרת המציאות. כיום, אין 'גדולים' והכל 'קטנים', ולפיכך הכל – כולל ר' מאיר – מסכימים שלא ללמוד תורה ממי שאינו "מלאך".

דרך נוספת, לא רחוקה מכך, הוצעה על ידי החיד"א, בברכי יוסף (יורה דעה שם, ט). מחד, גם לדידו, כאור החיים וכש"ך ולא כלחם משנה, החילוק 'גדול' – קטן' כן מקובל על הרמב"ם; מאידך, שלא כאור החיים והש"ך, לדידו, יתכן וכן מצויים בינינו, גם היום, 'גדולים'; ואף על פי כן הכריע הרמב"ם באופן גורף שהכל לא ילמדו אצל מי שאינו הגון, ואפילו 'גדולים', זאת מחמת קיומו של חשש שמא "כל אחד ידמה בנפשו שהוא גדול, וילכד בפח". סגנון דומה אנו מוצאים אצל ר' צדוק הכהן מלובלין, בספרו אוצר המלך, וכן בספר אדני היד החזקה: אסור לו לאדם לחשוב עצמו 'גדול'.⁴⁶ בכל אופן, לדידם, גם אם תיאורטית היה מקום להבחין בין 'גדול' ל'קטן', עם זאת מכלל תיאוריה לפרקטיקה הבחנה זו לא יצאה ולמעשה היא אינה ישימה.

אמור מעתה: שלוש גישות פרשניות הוצעו בזה – הכרעה מוחלטת שלא כר' מאיר; או לחילופין הכרעה הגורסת שאמנם הלכה יכולה להיפסק כר' מאיר, אך תיאורטית בלבד, שכן בימינו אין 'גדולים'; או לחילופין-חילופין הכרעה הגורסת שהלכה כר' מאיר, ואף יתכן שיש בינינו 'גדולים', ואולם יש לחשוש מהטיית ליבו הסובייקטיבית של האדם.⁴⁷ ועם זאת, למרות השוני ביניהם, הרי בדבר אחד ומרכזי שוו ומכנה משותף ברור להם: כאן ועכשיו אין כל מקום ללמוד תורה מן ההולך בדרך לא טובה.

אין לכחד כי היו, לעומת זאת, שנדחקו למצוא רמז-מה להבחנת 'גדול' מ'קטן', הלכה למעשה, במשנת הרמב"ם. כהררים התלויים בשערה מצאו הללו רמז לדבר, אם בסגנון לשון הרמב"ם "והעם" – רק לעם אסור, לתלמיד חכם מותר;⁴⁸ אם במילה "וכן", המשווה רב שאינו הגון עם תלמיד שאינו הגון, וכשם שהלה מותר להורותו מחוץ לבית המדרש, כך גם הלה, שכן האיסור אינו אלא בציבור ולא בפרטיות;⁴⁹ ואם במיקומה של ההלכה במסגרת הלכות בית המדרש ולא במסגרת הלכות לימוד תורה של יחיד.⁵⁰ ומכל מקום ודאי שרמיזות אלה, הדחוקות עד לאחת, אינן עולות יפה כאשר העיקר – ההיתר – סמוי מן העין וחסר מן הספר.

הקטן, והרמב"ם ז"ל מצינו שכל שאין ללמוד... ולא חילק בין גדול לקטן כדברי הגמרא, וראיתי לב"ח שכל שלא חלק בגמ' אלא לדעת ר"מ אבל הש"ס אינו סובר כן, ודייק לשון הש"ס... ואין דבריו נכונים... והנכון לתת טעם לרמב"ם שהוא סובר שבזמן הזה אין דעת שלמה שתקרא גדול להתיר לו ללמוד מחכם רשע... וסברא זו נכונה וסמוכה מעצמה היא, לזה סתם רמב"ם לאסור ללמוד מהרב שאינו כמלאך בין לגדול בין לקטן, כי הדורות נתמעטו... וע"פ זה יתבאר על נכון אומרו שמור ושמעת את כל הדברים וגו' פי' אימתי אני מתנה עליך שאין לך להבין שמועה אלא מאדם שהוא משמר התורה והמצוות אלא דוקא למי שהוא קטן וחסר לשמוע כל הדברים או רובם שהרוב ככל, אבל הגדול שאינו צריך לשמוע אלא חלק קטן יכול הוא לשמוע אפי' מאדם שאינו שומר תורה ומצוות, וכר"מ...".

⁴⁵ ש"ך, יורה דעה (רמו, ח), המדייק מתוספות "דאף בימי הש"ס היו קטנים, וכל שכן בזמן הזה שכולם נחשבים קטנים כמ"ש אם ראשונים בני אדם אנו כחמורים ולא כחמורו של רבי פנחס בן יאיר כו' ואם כן בזמן הזה אין חילוק".

⁴⁶ על פי הגהות מיימוניות, הלכות דעות ב, ג.

⁴⁷ השווה להלן עם הריב"ש הסבור גם היא שהכרעה כר' מאיר, וזהו פשר הנהגתו האישית של הרמב"ם, אלא שדבר זה עצמו הוביל לבעיות מסויימות עם אמירותיו.

⁴⁸ אשר למלך, על הרמב"ם, שם.

⁴⁹ יד פשוטה, על הרמב"ם, שם; עוד על השוואת תלמיד-רב, ראה תחומין, כא (תשסא), עמ' 198-206.

⁵⁰ יד פשוטה, הנ"ל.

הרמב"ם: הלכה וביוגרפיה

אלא שהנהגתו האישית של הרמב"ם עוררה את הפולמוס מזוית נוספת. חזקה על הרמב"ם שקיים הלכותיו, ואם כן כיצד מצאנוהו לו עצמו נוהג, לכאורה, שלא כהלכה! הלוא מן המפורסמות הוא שכתביו של הרמב"ם רוויים דברים מאותם שלא היו, לשון המעטה, "מלאכים"⁵¹, זאת בעוד שכאמור לעיל, הוא עצמו הכריז מפורשות על נקיטתו מדיניות של שמיעת אמת "ממי שאמרה" תהא זהותו אשר תהא. כיצד הדברים, הסותרים לכאורה מיניה וביה, עולים אפוא בקנה אחד!

כדי כך היו קשים הדברים עד שיש שגרס כי דוקא הנהגתו של הרמב"ם, עוד יותר מהלכותיו, היא היא המלמדת על הכרעתו - כר' מאיר. זו בדיוק הסיבה להכתרתו של הרמב"ם את פתיחת ספר מורה הנבוכים בפסוק "הט אֶזְנְךָ ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעת", אותו פסוק שהיו שדרשוהו, כאמור לעיל, בסוגיית חגיגה, כבסיס היתרו של ר' מאיר. "רבנו סמך על הא דר"מ בחבורו מורה נבוכים, וראה לדבר בריש ספר המורה כתב 'הט אֶזְנְךָ... ולבך תשית לדעת' דהוא קרא דסמך עליו ר"מ, הרי דס"ל דהלכה כר"מ".

'ספר קובץ', על הרמב"ם על אתר, שהביא את הדברים משם "החדושים" שבעין יעקב, דחאם בנימוק שמעשהו של הרמב"ם לא בא אלא "כדי להשיב לאפיקורסים, ואין לך שעת הדחק גדול מזה", ומהנהגת-דחק שכזה אין ללמוד דבר.⁵² לחילופין, הרב י' קאפח על אתר, חלק אמנם על הגדרת ספר קובץ הנ"ל את מטרת חיבורו של מורה הנבוכים, שכן הוא אינו רואה את מטרת הספר כמענה לאפיקורסים אלא כלימוד יהדות, ומכל מקום, לגופם של דברים, סבור הרב קאפח כי "כל מה שכתב במורה הנבוכים - ביחס לפילוסופיה - אינן חכמות שנלמדו מן העמים אלא הם רמוזים בדברי נביאי ישראל וחכמי ישראל... ויתר המדעים כגון גיאומטריה מתימטיקה וכדומה רשאי כל אדם ללמוד מכל יודע, בין גוי בין ישראל". כלומר - הבחנת תכנים: תורה ופילוסופיה - רק מ"מלאך", מדעי הטבע - "מכל יודע" [ועוד נשוב להלן למשהו נוסף בקשר להבחנה זו].

הבחנה אחרת שנעשתה, גרסה הבדלה בין למידה על-פה ולמידה מן הכתב: מפייהם אסור, מספריהם - אין בכך כלום. בעל 'דברי ירמיהו' גרס הבחנה כזו ביחס לרמב"ם, שם, אך הבחנתו קשה, ולו רק מסיבות היסטוריות, שכן רגליים להנחה שהרמב"ם עצמו למד לא רק מכתביהם אלא גם מפייהם⁵³ [ועוד נשוב להלן למשהו נוסף גם בקשר להבחנה זו], מה גם שיש לתת את הדעת לשאלה: האמנם השפעת הספר פחותה מהשפעת הסופר?

בכל אופן, סיכום משנת הרמב"ם והשלחן ערוך, על דעת פרשניהם, מעלה כי, להוציא פרשנות קשה ודחוקה עד מאוד הגורסת שהרמב"ם פסק הלכה כר' מאיר וכי נתן לכך רמיזת-מה,⁵⁴ הרי פשוטה של הכרעה ורוב-

⁵¹ ראה **מבוא למשנה תורה לרמב"ם**, (הנ"ל הערה 18), פרק ששי, עמ' 267-274.

⁵² דברים דומים, ביחס להנהגת הרמב"ם, ראה להלן ב**שו"ת הריב"ש**, ושם גם על מיקום הפסוק בראש ה'מורה'.

⁵³ כהפניית הרב קאפח למורה הנבוכים חלק ב פרק ט, שם מתברר "שלמד רבנו אצל אחד מתלמידי אבו בכר אבן אלציג"; וראה גם הנמקתו של בעל **סדר משנה**, שם

⁵⁴ גישה כזו, ראה גם ב**תחומין** הנ"ל, שם תלה הכותב תילי-תילים של דיוקים ודיוקי-דיוקים השערתיים, שכולם תלויים ועומדים כהררים בשערה. על סמך הצמדת רמב"ם דיני תלמיד ורב זה לזה, על השווה והשונה שביניהם, כמו גם על סמך דיוקים בלשניים, השוואות לשון, ומקורות שאינם ממין הענין כלל (עמ' 203): הלכות יסודי התורה (ד, יג), הגיע שם הכותב למסקנות מרחיקות-לכת, המנוגדות למה שכתבו מרבית פרשני הרמב"ם במהלך הדורות [כדוגמת הבחנה בין "עיקר ההכשרה התורנית", שאסורה, ובין "תוספת השכלה והרחבת ידיעות", שמותרת]. בעיני, גישה פרשנית-השערתיית כזו, שאינה מוצאת לעצמה בדל של תימוכין ממשיים [הגם שביחס להבחנת "גדול - קטן", יכולה היתה להיסמך, במידת מה, על הרדב"ז שלהלן, שנעלם מעיניו], ואשר

רובה של פרשנות, גורסת כי קיים איסור למידת תורה ממי שאינו "מלאך". יש שסברו כי האיסור מוחלט; יש שסברו שזהו איסור עכשווי – שאיננו 'גדולים' או שאל לנו להחשיב עצמנו 'גדולים' או מחמת חשש לקול ה'קטנים' – ומכל מקום בכל הנוגע לתורה, להבדיל ממדעי הטבע, ובכל שאינו נוגע למענה לאפיקורסים, הדבר אסור.

ומכאן שגם אם קיים הבדל פרשני בסוגיות עצמן בין תוספות ורמב"ם, הרי השורה התחתונה, והמעשית, דומה. הן לאלה והן לזה, לרובם של הבריות אין להתיר למידת תורה מפיו של מי שאינו "מלאך".⁵⁵

מעולם השו"ת

עולם השו"ת, שכדרכו שם תדיר את האצבע על דופק החיים היהודיים, לא הוירטואליים אלא הממשיים, חייב היה לגעת, כמובן, גם בענין זה. אף אנו נהלך אם כן מעט בעקבותיו, ולפי קוצר היריעה שכאן, נאמר בו דברים אחדים, אחת הנה ואחת הנה.

תשובות מאלפות, קדומות – יחסית, מן המאות ה"ד-ט"ז – וחשובות לענייננו, כאלה העוסקות בין השאר בהשוואת חזון ומציאות, תיאוריה ופרקטיקה, אנו מוצאים אצל הריב"ש - רבי יצחק בר ששת פרפת (ברצלונה, א'פ"ו, 1326 – אלג'ר, ה'קס"ח, 1408), אצל הרשב"ץ - רבי שמעון בן צמח דוראן (מיורקה, שעל יד ספרד, א' קכ"א, 1361 - אלג'ר, ה'ר"ד, 1444), ואצל הרדב"ז - רבי דוד בן שלמה אבן זמרא (ספרד, ה'רל"ט, 1479 – צפת, ה'של"ג, 1573).

שו"ת הריב"ש⁵⁶

עיקר השאלה שהופנתה לריב"ש, נסבה על הגדרת "חכמת יונית אשר יתרחק האדם" ממנה - האם היא כוללת גם "ספרים המפורסמים בעולם כשמע טבעי, ומה שאחר הטבע". הריב"ש מאריך לבאר – תוך שהוא דן בשיטת רש"י בענין - כי לא הלשון קובעת אלא התכנים, כמו גם צורת הצגת התכנים [חידות, לשון סתום, רמזות], ולכן "אין הספרים ההם בכלל גזרה זו". עם זאת "ראוי לימנע מהם, אם הם מתאמצים לעקור עיקרי תורתנו הקדושה, ובפרט שני עמודי התווך אשר היא נכונה עליהם, שזהו, חידוש העולם, והשגחת השם יתברך בפרטי המין האנושי". ספרים אלה מבקשים להתבסס אך ורק על חקירה, ולקעקע אמונה, ואנו לא זו דרכנו. "אנחנו מקבלי האמת, דעתנו, שהתורה שלנו שלמה, שבאה אלינו במעמד הר סיני מפי הגבורה ובאמצעות אדון הנביאים ע"ה, היא למעלה מהכל, וכל חקירתם אפס ותהו לערכה". לגישתו מסתייע ריב"ש בתשובת רב האי גאון לרבי שמואל הנגיד ובחרם שהטיל הרשב"א על העוסקים בפילוסופיה.

או-אז עובר הריב"ש מן התיאוריה אל המעשה, ומתמודד עם דרכם של הרמב"ם ושל הרלב"ג, שנוזקו, ולא מעט, לספרי יון. על כך הוא כותב את הדברים הבאים:

"ואין להביא ראי' מהרמב"ם ז"ל. כי הוא למד קודם לכן כל התורה כולה בשלמות, הלכות ואגדות, תוספתא, ספרא וספרי וכולי' תלמודא, בבלי וירושלמי, כמו שנראה מספר משנה תורה שחבר. וכדי להשיב את האפיקורוס, עשה ספר המורה,⁵⁷ לסתור המופתים והראיות שהביא הפילוסוף לקיים קדמות העולם, וכן בענין ההשגחה. ולפי שהיו בזמנו הרבה מישראל נבוכים בעקרי התורה, מפני מה שלמדו מן החכמה ההיא. ויש לומר כמו שאמרו ז"ל על רבי מאיר היכי גמיר תורה מפומי דאחר וכו', והית' התשוב' רבי מאיר קרא

יוצרת מצב של עיקר גדול החסר מן הספר, תמוהה עד לאחת, בעיקר כאשר לא בלמדנות עיונית כי אם בהלכה למעשה עסקינן.

⁵⁵ וראה אור זרוע, חלק א - אלפא ביתא, סימן לה: "למד מם מם נון - למד תורה מפי מלמד נאמן, שצריך ללמוד תורה מפי ת"ח שדומה למלאך בטהרה ובמעשי' טובים ונאמן בתורתו שנה דורש ונאה מקיים וזהו שאמר הכתוב כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא...".

⁵⁶ שו"ת הריב"ש, סימן מה.

⁵⁷ כאמור לעיל, מספר קובץ.

אשכח ודרש הט אזנך ושמע דברי חכמים, ולבך תשית לדעתך, לדעתם לא נאמר, אלא לדעתך, כלומר, שרשעים הם, ועכ"ז אמר הט אזנך. ובארו שם: הא בגדול, הא בקטן; כלומר, כשהתלמיד אדם גדול, מותר שיבור הסולת וישליך הפסולת; כמו שאמרו שם: ר"מ רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק. ולכן הביא הרמב"ם ז"ל בראש ספר המורה פסוק זה של: הט אזנך וכו'.⁵⁸ ועכ"ז לא נמלט הרב ז"ל מהמשך קצת אחר החכמה בקצת המופתים...⁵⁹ ומעתה, ישא כל אדם קל וחומר בעצמו: אם שני המלכים האלה [= רמב"ם ורלב"ג], לא עמדו רגליהם במישור בקצת דברים, כבודם במקומם מונח; ואם היו גדולי העולם, איך נעמוד אנחנו אשר לא ראינו מאורות, לערכם. וכמה וכמה ראינו פרקו עול התפלה, נתקו מוסרות התורה והמצוה מעליהם בסבת למוד אותן חכמות...".

אם כן, באשר לרמב"ם, סובר הריב"ש שהנהגתו האישית נבעה משילוב מספר גורמים: אימוץ משנתו של ר' מאיר [ועל כרחק כך הלכה!⁶⁰], גדלותו הייחודית, ונסיבות הכרחיות של הצלת אמונת ישראל. ובסופו של דבר, אפילו הוא, הרמב"ם, לא נמלט מהמשכות יתירה אחר פילוסופיה לא ראויה. חמור ממנו הרלב"ג, שאפילו "כתב דברים שאסור לשומעם". ואם הם כן, "ישא כל אדם קל וחומר בעצמו". מכאן כי לדידו של ריב"ש, לא רק באורים תורניים, אלא אפילו ספרים שעניינם מדעי הטבע, גם הם טעונים ביקורת תכנית מדוקדקת, שכן אפילו 'גדולים' עלולים בשגגה להטות דעתם אחריהם. שמיעת אמת "ממי שאמרה" הפגום, מוגבלת אפוא, גם בתכניה, גם באישיה. בתכניה - מדעי הטבע או אפילו פילוסופיה, מותרים כאשר מדובר בהצלת אמונה; באישיה - ההיתר מוסב רק ל'גדולים'; והכל במשורה.

תשב"ץ

במהלך עיונו של הרשב"ץ בשאלת נידויו של תלמיד חכם - ה"ר אברהם הגר הצרפתי יצ"ו - אשר טענו נגדו שנהג שלא כדת, הבהיר הרשב"ץ בתשובה,⁶¹ שבמידה והלה נהג בעבריינות, אזי אין כל מקום לחוש לכבודו, על אף היותו תלמיד חכם. "אדרבה שרי לבזויה... ומשמתינ ליה נמי... ואע"ג דצריכי ליה רבנן, משום דאמרינן אם דומה הרב למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו, ופרש"י ז"ל סני שומעניה יצא עליו שם שהוא נואף... וה"ה נראה לכל עבירה שמתחלל שם שמים בשבילו עד שאומרים הבריות אשרי בני אדם שלא למדו תורה, וכדאי' בפרק בתרא דיומא (פו, א) שלא המדרש הוא העיקר אלא המעשה". סוגיית מועד

⁵⁸ כאמור לעיל, מ"החדושים" שצויינו בספר קובץ, אך שם נדחו הדברים, ועל הריב"ש הם מקובלים.

⁵⁹ כגון בבן הצרפתי ובמעמד הר סיני, ואולי לא היתה כונתו רק באשר לא יוכל להשיב האנשים ההם לגמרי מן הקצה אל הקצה. ובאר להם ענינים מעטים מן התורה בדרך מסכמת אל הפילוסופיא, וגם זה כתבו ברמז ובהעלם. גם במלאכים שנראו לאברהם אבינו ע"ה אמר שהיה במראה הנבואי; וכבר השיב עליו הרמב"ם ז"ל בפירוש התורה שלו (בפרשת וירא). והחכם רבי לוי ז"ל, גם הוא ה' חכם גדול בתלמוד, ועשה פירוש נאה לתורה ולספרי הנביאים, והלך בעקבות הרמב"ם ז"ל. אמנם, גם הוא הטו את לבבו אותן החכמות הרבה מדרך האמת, והפך דעת הרב רבינו משה ז"ל בקצת ענינים, כגון בענין ידיעת השם בעתיד האפשרי, וכן בעמידת השמש ליהושע, והשיב צל המעלות אחורנית, כתב דברים שאסור לשומעם, וכן בהשארות הנפש, ובהשגחה בענין עונשי הרשעים בעוה"ז. כמ"ש כל זה בספרו, קראו מלחמות השם."

⁶⁰ ריב"ש סבור כן, על אף שכזכור, במשנה תורה, כלל לא ציין הרמב"ם את ההיתר ל'גדול', ועל אף שכאמור, רוב-ככל פרשני הרמב"ם לא אימצו פרשנות כזו, ולא בכדי. וראה, לימים, ר"ש אבינר, **שמונה פרקים לרמב"ם** - **שיעורים**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 55: "וכיצד אפשר להבחין מה הם דברי אמת ומה הם דברי הטעות אצל אנשים מסוגו של אריסטו? כיצד נדע לברור את הקדושה מתוך קליפות הטומאה? לשם כך צריך להיות גדול כמו הרמב"ם שניחן בשתי תכונות: א) ראוי להורות בכל התורה כולה; ב) בעל חוש ביקורת וניתוח. צריך הרבה טביעת עין בדברי אנשים שלא מתוך המחנה...".

⁶¹ **שו"ת תשב"ץ** חלק א סימן לג.

קטן מוכרעת אפוא על ידו הלכה למעשה, הן על המרכיב של למידה מ"מלאך" בלבד והן על המרכיב של נידוי חכם שמרננים עליו.

דברים דומים, והכרעה דומה, כתב הרשב"ץ גם בפרושו מגן אבות, שעל פרקי אבות (ד, יז), "שאם תלמיד חכם סאנו שומעניה, שרי לבזויה... ואמרו - אם דומה הרב למלאך ד' צבאות, תורה יבקשו מפיהו. ואם אין משאו ומתנו טוב עם הבריות, הוא מחלל את השם... ויותר גרוע הוא מעם הארץ אם מעשיו מקולקלין...". אף על פי כן, ולצד הכרעה זו, הרשב"ץ גם מקבל, מפורשות, את מדיניות "אמת ממי שאמרה". העילה לכך היתה העובדה, המתמיהה כשלעצמה, שבאותה מסכת אבות, באותו פרק (ד), משניות ספורות אחר כך (כו), הביא עורך המשנה, רבי יהודה הנשיא, 'תורה' משמו המפורש של אלישע בן אבויה.⁶² והרי, לאור כל שראינו עד עתה, הדברים קשים, כיצד ילמדו תורה לדורות משמו של 'אחר'! האמנם רבי יהודה הנשיא מבטא גישה שונה, והלוא לא מצאנו חולק על הדברים, אף לא בסוגיות הנ"ל לא הוצע פתרון כזה! נתן על כך הרשב"ץ דעתו וכתב: "זאת המשנה דלגוה מסדורי תפלות משום 'שם רשעים ירקב' (משלי י, ז). ונראה, כי קודם שיצא לתרבות רעה היתה שגורה בפי התלמידים, ואחר כך משנה זו לא זזה ממקומה... ואעפ"י שיצא לתרבות רעה, אין להניח דבריו. וכבר אמרו קבל⁶³ האמת ממי שאמרו, ורבי מאיר למד תורה ממנו וסמך על מקרא שנאמר 'הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעת'... ועל זה אמרו שם, רבי מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק, וכבר כתבנו זה בפתיחת ספרנו זה...". אין ספק שבזכרונו של הרשב"ץ ודאי הדהדו אותה שעה דברים שכתב הוא עצמו משניות ספורות קודם, אותם דברים שחייבו למידה אך ורק מ"מלאך", ואף על פי כן הורה, תוך מודעות גמורה, על קבלת אמת ממי שאמרה! ואכן דומה כי הרשב"ץ הוא הראשון לצטט משפט זה של הרמב"ם - "אמת ממי שאמר⁶⁴" - תוך התמודדות ישירה עם 'הלכת המלאך', וזאת אפילו בהדגשת "קבלת" הדברים ולא רק "שמיעתם"!

ומכאן כי מכלל שלוש התייחסויותיו של הרשב"ץ, אנו למדים כי מדיניותו גורסת שמותר אמנם ללמוד רק מ"מלאך", ואף על פי כן "קבל האמת ממי שאמרה".⁶⁵ העובדה שניתן להמשיך ולהשמיע, ולדורות עולם, מדבריו - הקדומים - של אלישע בן אבויה, כמעשה רבי יהודה הנשיא במשנה, וזאת על אף שידועים אנו היטב כי הלה, לאחר שאמרם, קיצץ בנטיעות והוא 'אחר', מלמדת שאין להפסיד דברי תורה מחמת אומרם. יש לאומרם, ואפילו משמו.

שו"ת הרדב"ז⁶⁶

הרדב"ז נזקק למקרה עגום בו הכפיש מאן דהוא את חבירו ואמר לו "אסור להתפלל עמך כי אתה מין אפיקורוס, ואחרים בהתפללם יאמרו אלי' אברהם אלי' יצחק, ואמנם אתה תתפלל ותאמר אלי' אריסטוטלוס, כזאת וכזאת אמר ראובן בתוך קהל ועדה בכח גדול ובחימה שפוכה, בפרהסיא בכנופיא צוח ככרוכיא, פתח את פיהו ויקלל, ולא חשש למלבין פני חבירו, וחרפה לא נשא על קרובו", והכריע רדב"ז דינו: "... ראובן זה [המכפיש], חוטא ושוטה ומוציא דיבה הוא כסיל... נזקקין לנזיקין ומענישין אותו".

⁶² אכן, מה מתאימה היא אותה 'תורה' לקורות חייו של אלישע בן אבויה שאמר: "הלומד ילד למה הוא דומה..."

והלומד זקן למה הוא דומה!"

⁶³ דוק בלשונו: לא רק "שמע" אלא אף "קבל", וראה הערה סמוכה.

⁶⁴ כאמור - בהערה הקודמת - אף בהדגשה על "קבלת" הדברים, לא רק על "שמיעתם", וזאת על אף שלנגד עיניו ודאי עמד תרגומו הידוע של נ' תיבון; וראה לעיל, סמוך להערות 13-14. סטייתו זו של הרשב"ץ מן התרגום הקיים - ו"אימוצו" את התרגום המחודש, לימים, של ר"י קאפח - מבליטים שבעתיים את מדיניותו הגורסת לא רק "שמיעה" אלא "קבלה".

⁶⁵ לכוון דומה מטה הרשב"ץ גם בפרושו - מגן אבות הנ"ל - אבות ב, יט: ודע מה שתשיב לאפיקורוס.

⁶⁶ שו"ת הרדב"ז - ח [מכתב יד], סימן קצא.

זה, כאמור, עיקר הענין שם, אך אגב כך הרחיב הרדב"ז את הדיבור על ההתייחסות הכללית לעיסוק ב'חכמות': "ועוד אני אומר שזה המגדף לא על שמעון לבד תלונתו אלא על קדושים אשר בארץ, שהרי מוציא דיבה על הגאונים והחכמים הראשונים שנתעסקו בחכמה...⁶⁷ ועוד אני אומר שהאומר שכל מי שלמד חכמה אחת או ספר מספרי האומות יקרא מאמין בהם, אין לך אפקירותא גדולה הימנה, שהרי סנהדרין גדולה שהיו יושבי לשכת הגזית שמהם תורה יוצאת לכל ישראל, היו בקיאים בכל לשון ובטיב כל עבודה זרה שבעולם, כדי שידעו העובד אם עבד דרך עבודתה לחייבו מיתה... ואם מה שלומד האדם יקרא מאמינו אם כן לא שבקת חי לכל בריה, וחס ושלום שיספק האדם בזה, ובפירוש אמרו בפסוק ולא תלמד לעשות כתועבות הגוים אינך למד לעשות, אבל אתה למד להורות (סנהדרין סח, א), ולא מצינו בשום מקום שאסרו חכמים ללמוד חכמת המחקר".

ועוד המשיך הרדב"ז להגדיר מהי "חכמה יוונית" ולהבהיר על מה מוטל איסור הקריאה בספרים חיצוניים, ולהדגיש כי אין הכוונה ל"ספרי הפילוסופים", שכן הללו "נקראין אצל החכמים חכמי האומות... ובפירוש אמר מגילה פ"ק (טז, א) אמר ר' יוחנן כל האומר דבר חכמה אפילו מאומות העולם נקרא חכם שנאמר ויאמרו לו חכמי".⁶⁸

---

⁶⁷ "כרבנו סעדיה גאון ורבנו האי גאון והחכמים הבאים אחריהם נ' גבירול ורבי יהודה [הלוי] ור' אברהם נ' עזרא והרב"ם, וחכמי כל דור ודור שבנו מגדל לתלפיות תל פיות לסכור פי דוברי עתק נגד תורתנו הקדושה... וכבר כתבו החכמים מקובל אצלם שרבינו הקדוש היה בקי בכל חכמה, והוא הכריע ואמר שנראים דברי [חכמי] אומות העולם מדברי חכמי ישראל בענין חמה שמהלכת ביום למטה מהרקיע ובלילה למטה מהרקיע, כדאיתא בפסחים פרק מי שהיה טמא (צד, ב) [על עניינה המדעי של הסוגיה, ועל גירסת "שניצחו" חכמי אומות העולם, ראה בספרי השתנות הטבעים בהלכה, הנ"ל, פרק יט, עמ' קעז ואילך, והערה 432 שם – נ. ג.] ושמואל ירחינא אמר נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא בר מכוכבא דשביט דלא ידענא, כדאיתא בהרואה (ברכות נח, ב)... וגם כן היה רופא טבעי... ועל כרחך למד חכמת הטבע שאי אפשר להיות רופא אם לא ידע זאת החכמה, ורב פפא גם כן רופא מובהק היה כדאמרין בראש השנה פרק קמא (יז, א)... ורבי חנינא רופא מובהק הוה כדאמרין פ"ק דחולין (ז, ב)... וכמה חכמים היו רופאים ובקיאים בחכמת הטבע, היעלה על הדעת להרהר אחריהם, ואין ספק מי שמבזה החכמה מבזה לומדיה, והמה חכמים מחוכמים שוכני עפר, ואעפ"י שיש בדברי הפלוסופים דבור סרה בעיני ההשגחה, וקצת מהם יגיעו עוד בשרשי התורה, לא מפני זה יגונה מי שלמד דבריהם, כי אין ענייניהם תלויים באמונה אלא במופת, ומופתיהם המה מופתי ראייה שבקל חיש ידחה אותם ולא יטעה אחריהם מי שמלא כרסו לחם התורה לחם אבירים אכל, כי גם הרבה מהם יחלקו על הדברים מהם, וכל מי שנתן לו השם עינים לראות וחלק לו בבינה, יראה בעיניו ובלבבו יבין שאם [שכל] האדם קצר מהשיג מה שלמעלה ממנו ושאינו דרך למופת על זה, והקבלה האמיתית תכריע לבטל סברה גרועה שיעלה בדברי המתפלספים, ועל כיוצא [בן] נאמר לא תהא תורה תמימה שלנו כשיחה בטלה שלהם, וכל חרד בדבר ה' יבחר מדבריהם המועיל והמסכים לאמונתנו על דרך תוכו אכל קליפתו זרק כר' מאיר וישתמש מהם לרקחות ולטבחות.

סוף דבר... כלה ונחרצה לכלה הפשע ולהתם חטאת הדוברים עתק על העוסקים בחכמה לקרוא מין ואפיקורוס מי שקרא בה, והיה כצדיק כרשע להוציא לעז על חסידי עולם, ואין לך מספר אחר מתן של תלמידי חכמים (ברכות יט, א) יותר מזה".

⁶⁸ "ומצאתי באגדה (כלה רבתי, ז) מעשה בד' זקנים שהלכו להקביל למלכות פנימית והיה להם פלוסוף אחד חכם ואלו הם רבן גמליאל ורבי יהושע ור' עקיבא ורבי אלעזר בן עזריא, אמר ר' יהושע לרבן גמליאל רצונך שנלך ונקבל פני ארסטו [הפניית המהדיר: עיין ר"ן פסחים קיד, ב] הפילוסוף חברנו, א"ל הן, הלכו וטפחו לו ר' יהושע על הדלת וחשב הפילוסוף שאין אלו אלא דרך ארץ של חכם, יצא לקראתו וראה חכמי ישראל, והיה מחשב בדעתו איך אתן שלום לחכמי ישראל, אם אומר שלום ר' גמליאל הריני מבזה את חבריו. א"ל שלום עליכם חכמי

זו אפוא מסקנתו: "חכמה יונית" אסורה, "חכמת המחקר" אינה אסורה. יחד עם זאת הוא מיידע כי "האמת שאני מנעתי התלמידים בזמננו זה תמיד מללמוד חכמה זאת מפני שנתמעטו הלבבות ונסתתמו מעייני החכמה, ושמה יטה אדם לדברי הבאי... ואמרו (אבות א) חכמים הזהרו בדבריכם שמה תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים, ואין לך גלות גדולה מזמננו זה שנתמעטה התורה ואין דורש ואין מבקש. והנה מצינו שאפילו לחכמה המופלאה לא התירו להכנס האדם שמה יטה לבו, וכמו שמצינו בד' שנכנסו לפרדס (חגיגה יד, ב) ולא יצא לשלום אלא ר' עקיבא, כל שכן בדברים החיצוניים, מכל מקום לא מפני זה נתיר שישלח אדם רסן לשונו לבזות מי שלמד החכמה ומעשיו מסכימים עם התורה והמצוה, תמים עם ה' אלהיו, אדרבא ראוי להדרו כיון שמעשיו מוכיחים לשם שמים...".

הדבר הבולט יותר מכל, לענייננו, בתשובתו הארוכה והמפורטת של הרדב"ז, מלמד כי לדידו, בשורש הענין, לא רק שמדיניות ר' מאיר מתקבלת, אלא שלא קיימת בהכרח הבחנה בין 'גדול' ל'קטן', וודאי לא נכונה הקביעה הנחרצת שבימינו אין 'גדולים'. לדידו, השאלה היחידה היא אם האדם שלפנינו מסוגל להתמודד עם הטענות, וחזקה על "מי שמילא כרסו לחם התורה... וכל מי שנתן לו השם עינים לראות וחלק לו בבינה", שידע כי "הקבלה האמיתית תכריע לבטל סברה גרועה שיעלה בדברי המתפלספים... וכל חרד בדבר ה' יבחר מדבריהם המועיל והמסכים לאמונתנו, על דרך תוכו אכל קליפתו זרק כר' מאיר, וישתמש מהם לרקחות ולטבחות". העובדה, הנכונה כשלעצמה, שהוא עצמו מנע תלמידיו מלימודי חכמות המחקר, אינה נובעת אלא מהכרתו אותם, כמו גם הכרתו את התקופה, "שנתמעטו הלבבות ונסתתמו מעייני החכמה". ברם עקרונית, ל'מחוסן', הדבר אינו מן הנמנעות אף בזמן הזה.

מדברי אחרונים: מהר"ל והרא"ה - הלכה והגות

סוגיה זו הטרידה, לימים, את 'האחרונים', לא פחות משהטרידה את 'הראשונים'. כקודמיהם, אף הם נתנו דעתם, לא רק לשאלת ההיזקקות ל'חכמות זרות', ככלל, אלא גם לחובת הלמידה מ'מלאך' ולבעייתיות שבשמיעת "אמת" מאומרה הפגום, כפרט. העובדה ששניים שאמרו בה דברים ברורים - מהר"ל והרא"ה קוק, מקיימים ביניהם, בעולמם הרוחני, מכנה משותף של מיזוג הגות והלכה, ובנוסף לכך שניהם נשאו בעול מנהיגותי וחינוכי, הינה ללא ספק מאפיין רלוונטי, ולכך מוצאים אנו לנכון לבחון בקצרה את משנתם בסוגיה.

מהר"ל

בולט בעיסוקו בסוגיה זו - מהר"ל, וכאמור, כנראה לא בכדי, לאור הביוגרפיה האישית שלו, אשר מיזגה ארבעה תחומים הרלוונטיים לסוגיה שלפנינו: איש הלכה, מדע, הגות וחינוך. ככזה, הסוגיה ודאי נגעה באושיית משנתו, ואנו מוצאים אותו מתבטא בעניינה, ובהרחבה, פעמיים, בחיבורו נתיבות עולם - נתיב התורה, גם באמירות הגותיות ותיאורטיות וגם באמירות הלכתיות ומעשיות.

בפרק ת, מהר"ל פותח בהקדמה המבהירה את קיומה של זיקה מיוחדת בין תלמיד לרב: "התלמיד והרב יש להם חיבור וצירוף ביחד ביותר, ואין לך חיבור כמו תלמיד והרב". דוקא משום כך, "אם ילמד תורה מתלמיד חכם שאינו הגון יהיה לו חיבור וצירוף אל רשע, ודבר זה מידה פחותה שהרי אמרו אל תתחבר לרשע". שמה תאמר, אם כן אין הבדל בין 'גדול' ל'קטן' - "ודאי חלוק יש, דודאי אין לגדול צירוף אל הרב ואין עליו משפט תלמיד כל כך שיהיה לו צירוף אל הרב רק הקטן נחשב תלמיד אליו והוא מצורף אליו ביותר, ולכך בקטן הוא אסור ובגדול שאין נחשב צירוף לרשע אינו אסור, כך נראה נכון". יחד עם זאת, הוא מתקשה בבסיסו של ההיתר [לפי פרשנות רש"י לסוגיית הש"ס] - "סוף סוף היאך הותר לעשות דבר זה!" והוא משיב בחידוש משמעותי, שהוא למעשה קריטריון חדש: "ודאי היכי שאפשר לו ללמוד אותה במקום אחר אסור לעשות דבר זה, אבל ר"מ לא היה אפשר לו ללמוד במקום אחר, והשתא שפיר שהוא מדמה זה לרימון,

---

ישראל ור"ג בראש. ראה גם ראה איך קראו לפלוסוף מחכמי האומות חברים מצד החכמה, שאין חבר אלא בחכמה...".

שאינו מוצאין במקום אחר רימון שאין לו קליפה ולכך האדם אוכל הפנים וזורק הקליפה, ולפיכך מותר גם כן ללמוד תורה מרב שאינו הגון כאשר לא ימצא אותה תורה במקום אחר ללמוד מרב הגון". יש להבחין אפוא בין המצבים, לפי מידת הנחיצות, והותר הדבר לר' מאיר מאחר ולא היתה לפניו דרך ללמוד תורה זו שלא מאחר'.

קריטריון נוסף, מחודש גם הוא, שמנוסח על ידי מהר"ל, שם, גורס הבחנה בין סוגי התכנים: "רבי מאיר למד תורה שכלית לגמרי שהוא שכל אלהי ודבר זה היה מקבל... אבל שאר אדם שלמד סתם תורה ואינו שכל אלהי לגמרי וזה יש לו צירוף אל האדם ואסור, רק התורה שקבל ר"מ היא היתה תורה שכלית יותר... כי ר"מ למד סתרי תורה...". ובכן, "סתרי תורה" מותר, "סתם תורה" אסור. "ולפי זה" הוא מסיק, "אין צד היתר לאדם שילמד תורה מספרי יונים, הן לפירוש רש"י... וכן לפירוש אשר אמרנו שהוא עיקר אין כאן צד היתר".

יתירה מזאת, מהר"ל גורס כי גם אם נזקקים לבאוריהם, בשום אופן אין לייחס אליהם את הדברים.⁶⁹ "ויותר מזה שהם מביאים דבריהם בשמם בחבורם, ולא די שהם למדו מהם רק שגורמים שגם אחרים ילמדו מהם שאומרים דבר בשמם, ולמה להם דבר זה והרי אפשר להביא דבריהם סתם ולא בשמם, ואין מביאים גאולה בזה שאמרו דבר בשמם רק להאריך הגלות, ועל דבר זה דוה נפשי שנותנין כבוד והדר זה לכופרים לומר דבר חכמה בשמם, ומכל שכן שבאו לפרש התורה בדבריהם ולומר הדברים בשמם כאלו יש להם חלק בתורת משה, ולא להם דבר זה, כי לנו לבנות בית אלקינו ולא להם... ואיך יאמרו הם דברי תורה בשם אשר היו כופרים בתורת משה עליו השלום... שאמר (משלי י') ושם רשעים ירקב, ואיך יאמרו בשמם דבר זה לפאר ולהדר הרשעים, ושרי להו מריהו והספרים האלו ראויים להיות בבל יראה ובבל ימצא. אמנם דבר זה נראה שאם למד בדבריהם כדי להשיב על דבריהם במקום שהם נגד התורה, בודאי שרי, כמו שאמרו (אבות פ"ב) ודע מה להשיב לאפיקורס, ודבר זה בודאי מצוה גדולה...".

גם אם לשונו של מהר"ל, כדרכו, מעט מורכבת, אך עיקרה מעלה כי חמישה הם עקרונותיו המנוסחים בפרק ח: א. ההיתר לר' מאיר נבע לא רק מהיותו 'גדול' אלא גם מחוסר ברירה אליו נקלע, שכן תורה – כזו – לא יכול היה ללמוד ממאן שהוא אחר. [מן הראוי לציין שמהר"ל, בשעתו, ודאי לא ידע, אך לטיעון זה, המורה היתר במצב של חוסר ברירה, ישנם תימוכין קדומים במאירי,⁷⁰ באור זרוע⁷¹ ועוד⁷²]; ב. יש להבחין בין תכני תורה, שכן ההיתר לר' מאיר נבע לא רק מצד היותו 'גדול' אלא גם מן העובדה שלמד דוקא סתרי תורה ולא "סתם תורה"; ג. גם אם וכאשר מביאים את דבריהם, אין להביאם בשמם, שכן בכך מייקרים ומחשיבים אותם; ד. האיסור נוגע לא רק ללמידה מפייהם אלא גם ללמידה מספריהם; ה. אם המטרה "להשיב לאפיקורס – דבר זה מצוה גדולה".

בפרק יד, שב מהר"ל לגעת, בקצרה, באותה סוגיה, תוך חידוד נקודה נוספת: "... ומזה נלמוד כי כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד ומחוייב הוא בזה כי הכל מעשה השם הוא, ויש לעמוד עליהם ולהכיר על ידי זה את בוראו. אמנם עדיין צריך עיון, שהרי אסור ללמוד מרב שאינו הגון... וגם זה אין ראיה, דשם אמר כשהוא לומד מפיו ויש לו התקרבות וחבור אל הרב שמקבל ממנו שאינו הגון ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה. מכל מקום צריך עיון ללמוד בחבורים שלהם אשר הם דברים נגד תורת משה רבנו עליו השלום בחדוש העולם... אולי יהיה המעין נמשך אחר דבריהם... אך אמנם אם

⁶⁹ בניגוד חד למדיניותה של נחמה ליבוביץ', שלהלן.

⁷⁰ **בית הבחירה**, למאירי, באותה סוגיית חגיגה: "אסור ללמוד תורה אלא מפי הגון... וכן אסור ללמוד מכל מי שכופר באמונה, ואם לא מצא אחר ילמד, ויזהר שלא יטעה אחריו, אלא רימון מצא יאכל תוכו ויזרוק קליפתו...".

⁷¹ **אור זרוע**, חלק א - אלפא ביתא, סימן לה: "... מיהו אי לא משכח רב שדמה למלאך ה' צבאות ונאה מקיים ילמוד אפי' ממי שאינו נאה מקיים, כדאשכחן בר' מאיר שלמד תורה מאחר".

⁷² ראה לעיל - רמב"ם, לפי ספר קובץ, וכן בתשובת הריב"ש.

דעתו כמו שאמרו ודע מה שתשיב לאפיקורס... ודבר זה בודאי מותר... כי נחשב זה דבר גדול ביותר... אך לעשות דבר זה להביא דבריהם לפרש בהם דברי תורה ולהם אין חלק וזכרון בתורת משה והרי שם רשעים ירקב... ולא מצאנו דבר זה בתלמוד להזכיר את אחד להביא ממנו שום דבר חכמה את אשר לא היה לו חלק בתורת משה...". אם כן, נוסף לדברים שכבר נשמעו בפרק ח, כאן, בפרק יד, עורך מהר"ל הבחנה בין למידה מפיהם ולמידה מכתביהם, שהשני קל יותר.

היו שראו סתירה בין שתי התייחסויות המהר"ל – איסור מזה [בפרק ח] והיתר מזה [בפרק יד] ללמידה מן הספרים!⁷³ ולא היא, שכן יש לתת את הדעת להבחנה ברורה בין התחומים בהם הוא עוסק כאן ושם: בשונה מפרק ח, שעסק בתורה, פרק יד מדבר במדעי הטבע, וכנראה בדיוק מסיבה זו, בפרק ח נאסרה אפילו למידה מספרים, ואילו בפרק יד, הבעייתיות אינה אלא מפיהם אך לא מכתביהם, כאשר התכנים נאותים. הדברים ודאי כרוכים זה בזה: תורה אסורה גם מספרים, מדעי הטבע אסורים רק מפיהם. אכן מכאן שמענו, כי לדידו של מהר"ל, מבחינה עקרונית, גם תחום מדעי הטבע אינו מופקע מאיסור למידה ממי שאיננו הגון, וגם אם הדבר קל יותר, ומכתביהם מותר, מפיהם עדיין אסור. זאת ועוד – ביחס לעיקר נדון דנן - מפורשות כותב מהר"ל כי "להביא דבריהם לפרש בהם דברי תורה ולהם אין חלק וזכרון בתורת משה והרי שם רשעים ירקב... ולא מצאנו דבר זה בתלמוד להזכיר את אחד להביא ממנו שום דבר חכמה את אשר לא היה לו חלק בתורת משה...". ובכך שלל נחרצות הבאת דבריהם לפרשנות דברי תורה.

הרב אי"ה קוק

הרב קוק, שמיזג גם הוא, כמהר"ל, הגות והלכה,⁷⁴ אף נשא גם הוא, כמהר"ל, בעול מנהיגותי וחינוכי, התייחס לסוגיה פעמים אחדות. הן במסגרת באוריו לאגדות הש"ס שב'עין איה', הן במסגרת דרשותיו שב'מדבר שור', ובמידת-מה גם באגרותיו, נתן הרב קוק דעתו למורכבות הסוגיה. ב'עין איה'⁷⁵ הוא כותב כי "לפעמים יואל האיש לשאוב הידיעות הנחוצות לו באורח משרים מכל מקור שיזדמן ע"י כל פועל שיזדמן לו. ובאמת, אף בגדול נאמר 'הט אונך ושמע דברי חכמים ולבך תשיב לדעתי' - לדעתם לא נאמר כ"א לדעתי. וכך דרש ר"מ כשלמד תורה מפומי' דאחר, ותוכו אכל וקליפתו זרק. אבל יש להשכיל כי עכ"פ הפעולה המוסרית היוצאת מפועל שהוא אינו הולך בדרך משרים, תוכל כפי הרגיל לקלקל הרבה אורחות הצדק, ומעטים המה חזקי הנפש בעלי עצמה כר"מ, וגם הוא לא אמר קב"ה שמעתתא מפומי' בראש, להורות כי עכ"פ איזה הורדה היתה למעלתו לפי ערכו ע"ז, אלא שלפי רוב חילו הרוחני חזר הכל לטובה. אבל ההדרכה הקבועה הראויה לאדם הוא להיות לוקח את הלקח הטוב דוקא מן הטובים, מאותם שמעשיהם מוכיחים שחכמתם היא בתוך ליבם". ומכאן שאמנם לר' מאיר, ושכמותו, הדבר מותר, אך ההיתר אינו אמור אלא אך ורק לאנשי מעלה אלה, ואפילו הם יורדים מעט מערכם מחמת הענין, ולו רק באופן זמני. "ההדרכה קבועה הראויה לאדם", לעומת זאת, הינה "להיות לוקח הטוב דוקא מן הטובים".

בחיבורו 'מדבר שור',⁷⁶ במהלך דרושי בעל השלכות חינוכיות-הלכתיות, האריך הרב באותו ענין, ומדבריו שם נובעת אמירה מרחיקת-לכת. הרב מבחין, עקרונית וכללית, בין שני מישורים של לימוד תורה: "הא' הוא מצות ת"ת, שע"י ידיעת התורה הוא מקיים מצות ת"ת שהיא זכות גדולה מאד; ב' יש בסגולת התורה שתאיר ע"ז נפש האדם ותקנה קדושה ושלמות". לשון אחר: ידע וסגולה; אינטלקט וקדושה. בהתאם לכך

⁷³ 'י כהן, 'קריאה בספרים שמחבריהם אינם יראי שמיים', **מאבני המקום**, יב (בית אל, תשס), עמ' 192: "... וצריך עיון".

⁷⁴ ראה בחיבורי, **שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ניסן תשסא.

⁷⁵ ראי"ה קוק, **עין איה**, ברכות - ב, עמ' 229 (נ, ב) אות מט.

⁷⁶ **מדבר שור**, הדרוש השביעי, ירושלים תשנ"ט, עמ' סג-ד.

מבאר הרב את המעשה עם ר' מאיר ו'אחר', את כפילות המשלים - התמר והרמון, את שלילת אמריו של ר' מאיר בתחילה ואת התקבלותם בפמליה של מעלה לבסוף:

"... לא על חנם נאמרו על ענין זה שני משלים, ולא עוד אלא שמתחלפים בהבנתם, שהמשל של "אשכח תמרי" מורה שאכל החיצוניות והפנימיות השליך, והמשל דרימון מורה להפך שהחיצוניות השליך והפנימיות אכל, ולפי דברינו יסבו הדברים על שני הענינים שבאים לאדם בלימוד התורה". מבחינת ידיעת התורה, "ודאי אין דברי תורה מקבלים טומאה, וכיון שיצאו הדברים מפי אחר מכוונים לאמיתה של תורה הרי הם מקובלים יפה, וזה נקרא האוכל החיצון שהוא העיקרי, ומה שיש גרעין בפנים הוא כח אחר המעורב בדיבור זה, אל זה לא פנה". ברם מבחינת סגולת התורה, קדושת התורה, צריך גם הכלי להיות כשר ולא פגום. "וכיון שהכלי שעל ידו נמשכה תורה זו הוא פגום, אין דרך הקדושה לשרות באתר פגום, א"כ חסרה מתורה זו סגולה זאת של המשכת הקדושה על האדם". למרות זאת, מחדש הרב קוק - וקשה שלא לחוש כאן את "אוהבם הגדול של ישראל" - שאפילו אצל 'אחר' טמון היה, תמיד, ולו גם בכח, "עומק טוב", "עומק" חיובי שר' מאיר ידע לחושפו, ובו מצויים לא רק ידע אלא אפילו סגולה וקדושה! "באמת כח התורה גדול, והראיה שהרי לסוף אתא לעלמא דאתי וגם רי"ח הצילו, והיינו שיש בנפש כל אחד מישראל עומק טוב, אלא שע"י מעשים רעים הטוב מוסתר מאד והוא בכח שאינו ניכר במציאותו, אבל התורה היא פועלת שהטוב הצפון הוא מתגלה ומתחזק. ע"כ זה החלק שהי' מוסתר אצל אחר ע"י מעשיו, ר"מ מצא אותו ונדבק בו, ומצאה ג"כ הקדושה הסגולית מקום לחול על תורתו. ע"כ כשבא להמליך על תורתו שיהיו לה מהלכים למעלה, וזה יתכן ודאי רק מצד המשך הקדושה הסגולית שבתורה, אמר ר"מ רמון מצא תוכו אכל", פי' אפי' בהחלק הסגולי שנמשך מהתורה, שבזה פועל הרבה ג"כ הכלי ע"י מי נמשך, כיון שהוא פועל מצד הסגולה והקדושה לא מצד הידיעה והמצוה המעשית לבד, מ"מ גם בסגולה זו מצא שרק הקליפה מלוכלכת דהיינו חיצוניותו של אחר במעשיו, אבל בפנים יש חלק טוב, והראי' שהרי מתוך תשובה אלא שהיתה רק בהרהור ולא גמרה. אבל ר"מ הי' מתדבק רק בעומק טוב הפנימי, וכח התורה הי' מסייעו לגלות את עומק הטוב, ע"כ גם הכח הסגולי שבתורה זו לא נפסק והרי היא נמשכת ממקורה מהלכה למשה מסיני בכלים טהורים...". חידוש גדול יש כמובן בדברים אלה של הרב קוק, אשר למרות ההבחנה העקרונית שהוא מקיים בין ידיעה ובין קדושה, בין אינטלקט ובין סגולה, למרות זאת, בסופו של דבר התורה, כל תורה, אפילו 'תורתו של אחר', מקנה מימד של קדושה ושל סגולה!

נוסיף ונציין כי בהזדמנות אחרת, וכאימרת אגב, הוסיף הרב וכתב⁷⁷ כי: "... לא נוכל לכחש שישנם הרבה דברים טובים גם בספרים הפגומים במקומות רבים... והאמת אהובה מן הכל, ודוקא בה⁷⁸ יתקלס עילאה ב"ה ויתרומם קרן אמונת אומן".

נכון הוא, אמנם, שהתייחסותו הנ"ל של הרב קוק לא היו הלכתיות באופיין אלא הגותיות ודרושיות, ואולם - כפי שהוכחתי במקום אחר⁷⁹ - לא ניתן להפריד את משנתו ההגותית ממשנתו ההלכתית, אף בלתי אפשרי לנתקן, שתייהן, מהכרעותיו הלכה למעשה, ועוד יותר מכך - מחינוך. ואחר שכך הדבר, יכולים אנו לסכם גם את דרכו בחמש נקודות: א. ישנם דברים טובים גם בספרים פגומים; ב. האמת אהובה מן הכל; ג. אנשי מעלה רשאים ללקט את החיובי מתערובת הכוללת גם שלילה; ד. לאמיתו של דבר, לא רק ידיעה ניתן למצוא שם אלא אפילו עומק של קדושה; ה. ההדרכה לכלל מעדיפה היזקקות לטוב הבא דוקא מן הטובים.

*

זו אפוא דרכם של שניים אלה, מן 'האחרונים', ובחיתומה של 'משנת האחרונים', תצויין בקצרה התייחסותם של שניים נוספים, אף הם מן 'האחרונים', אשר הבליטו בזה אמירות משמעותיות, לקולה

⁷⁷ אגרות הראיה - ב, אגרת שנה, עמ' כ.

⁷⁸ דוק: "דוקא בה"!

⁷⁹ על שלילת ההפרדה בין משנתו ההגותית של הרב קוק ובין משנתו ההלכתית, ראה במבוא לחיבורי שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק, הנ"ל.

ולחומרה: בדרשותיו של הרב ע' פיג'ו, בעל בינה לעיתים (חלק ב, דרוש ב – לשבועות), אחר שנשא ונתן בסוגיית הש"ס ובקשיי ההכרעה, שת לבו להבחנה לשונית בין שני מונחים: "לבקש" ו"למצוא". כאשר דובר בסוגיות הש"ס על האיסור, נאמר שאסור "לבקש תורה" ממי שאינו הגון; בסיפור על ר' מאיר, לעומת זאת, נאמר "רימון מצא", והרי אין דין "בקשה" כדין "מציאה". "בקשה" עניינה יוזמה פעילה, אקטיביות; "מציאה", לעומת זאת, עניינה אקראיות פאסיבית. ובכן, דייק בעל הבינה לעיתים, בכוחו של הדקדוק הלשוני להוביל אם כן למסקנה יישומית, אשר לפיה אסור "ללכת ולשאול אותו שילמדהו, כי בראותו שזה שואל בפיו ומבקש ממנו ללמוד, אז להכעיס ישתדל ללמדו ארחות עקלקלות... אמנם רבי מאיר אדרבה היה משתדל בפיו להחזירו למוטב אלא שאגב אורחין היה אחר אומר דבריו, כמציאה הבאה בהיסח הדעת". לדידו אפוא, אין היתר לכרות אוזניים קשובות, אך גם אין חובה לסותמן. אקטיביות אסורה, פאסיביות מותרת.

נוסיף על כך בשולי הדברים, וכאמירה חינוכית הנובעת ביסודה מאותו ענין אך מרחיקת-לכת ביותר, אימרה המיוחסת לר' חיים מוולוז'ין. לדידו, עברו הדברים, כנראה, מִכְּשָׁל קוגניטיבי לִכְשָׁל מיסטי, וכדי כך הם מגיעים שאפילו הדפוס בו מדפיסים ספרים - משפיע! "הגר"ח מוולוז'ין היה אומר שהלומדים בספרים שנדפסו בדפוס אדם שאינו הגון, אין להם הצלחה בלימודם".⁸⁰ לא ברור אם ר' חיים היה מודע לעובדה שחלק לא מבוטל מספרי התנ"ך והתלמוד, בהם למדו רבים מגדולי ישראל ורבים מעם ישראל, הודפסו אצל נוצרים, ומכל מקום אין ספק שלדידו הענין הוא סגולי והוא משפיע לא רק בדיבור, לא רק בכתב אלא אפילו בזהותו של בעל הדפוס!

---

⁸⁰ **אבן שלמה**, עמ' כט הערה ג, ובסוף **נפש החיים**, מהדורת בני ברק תשמט, אות מט, עמ' תכח.

סיכום: אישים ושיטות

אם נשוב ונסכם בפרוטרוט את כל מצבי ההיתר והאיסור, הרי הם אלה:

איסור	היתר	שיטה	
אדם "רגיל" – מושפע	תלמיד חכם – אינו מושפע	תוספות תענית	1.
"גדולים" מעורבים עם "קטנים"	"גדולים" מבודדים	תוספות חגיגה [א]	2.
עבריינות "חמורה" [זנות]	רשעות "קלה"	תוספות חגיגה [ב]	3.
להלכה: אין כל היתר	—	רמב"ם – לחם משנה [ועוד]	4.
בזמן הזה	תקופות קדומות ועתידיות	רמב"ם ושו"ע – אור החיים ושו"ך	5.
מעשית – לכל, חשש מהטיית הלב	תיאורטית - ל"גדולים"	רמב"ם – חיד"א ור' צדוק הכהן	6.
"קטן"	"גדול"	רמב"ם – פרשנויות נוספות; רדב"ז	7.
עיקר הדין	עת לעשות – נגד אפיקורסות	רמב"ם – ס' קובץ, ריב"ש, מהר"ל	8.
תורה ופילוסופיה	מדעי הטבע	רמב"ם – ר"י קאפח	9.
למידה על-פה	למידה מן הכתב	רמב"ם – דברי ירמיהו	10.
למידת טבע על-פה	למידת טבע מן הכתב	מהר"ל [א]	11.
קיימת ברירה חלופית	חוסר ברירה – נחיצות	מהר"ל [ב]	12.
"סתם תורה"	"סתרי תורה"	מהר"ל [ג]	13.
"לבקש" – יוזמה אקטיבית	"למצוא" – מיקרי ופסיבי	בינה לעיתים	14.

מיון הפריטים לפי קבוצות טיפולוגיות, מצביע על שמונה מודלים, המסווגים את המותר ואת האסור:

- מודל איכותי (לטובה: 1; 2; 6; 7 – לרעה: 3)
  - מודל כמותי [14]
  - מודל חברתי [2]
  - מודל היסטורי [5]
  - מודל סובייקטיבי [6]
  - מודל דיסיפלינרי [9; 11; 13]
  - מודל "ההכרח" [8; 12]
  - מודל מתודי [10; 11]
- * זאת בנוסף לשיטת הלחם-משנה ועוד [4], בדעת הרמב"ם והשו"ע, שלמעשה אין כל היתר.]

"אם יש עליו מלאך מליץ"⁸¹

ואולם, דומה שבקעה הניחו לנו להתגדר בה, שכן ביסודם של דברים, יש מקום להציע זווית נוספת לבחינה. משום-מה לא הושם עדיין לב לשאלה בסיסית: הכיצד זה בחרו חז"ל, ולא רק הם אלא אפילו פוסקי הלכה, במונח ובהגדרה כל-כך לא ברורה, כ"מלאך". "אם דומה הרב ל'מלאך' אמרו חז"ל, אם הרב "אינו הולך בדרך טובה" אמרו רמב"ם במשנה תורה ור"י קארו בשלחן ערוך – וכי זוהי הגדרה?! מהו ומיהו "מלאך"? מהי בדיוק "דרך לא טובה"? מושגים אלה מעורפלים, לא חדים ולא ברורים, וזאת בעוד שהלכה, עניינה מטבעה להיות מנוסחת באופן בהיר וחד, כך שתוכל להיות מובנת לכל קוראיה ושומעיה, כמתחייב ממשמתה וממגמתה, וככזו, אין לך דבר מנוגד מתביעת "מלאכות"!

אכן, דומה שהם הם הדברים. זוהי עוד דוגמא מופתית להתנסחות גמישה, אלסטית, מלכתחילה, של עולם ההלכה, בנושאים מסויימים, חינוך בראשם.⁸² במקום אחר⁸³ כבר הערתי לענין דומה, ביחס לתביעת ה'הגינות' מהתלמיד, תביעה שגם היא נוסחה במכוון במונחים אלסטיים, ואף כאן כן. אם כנים אנו בדברים, אזי לא באה הגדרת ה"מלאכות" אלא לומר שאין "מלאך" של דור אחד כ"מלאך" של דור אחר, הן מבחינת התקופה, הן מבחינת האוכלוסייה, הן מבחינת המקום, הן מבחינת זמינותן של חלופות, ועוד ועוד. זמן וחברה, מקום ומצב, כל אלה – ועוד – משפיעים על סיווג המורה שלפנינו. בהחלט יתכן שרב מסויים, במקום ובזמן אחד יוגדר "מלאך" בעוד שבמקום ובזמן אחר יוגדר כ"הולך בדרך לא טובה"! ואם אכן נכוחים הדברים, אזי בכל דור, בכל שעה ובכל מקום, צריכים הדברים להיבדק מחדש, וכך כמובן גם בדורנו.

מן התיאוריה אל הפרקטיקה

לאור כל שנאמר בליבון הסוגיה בשורשה עד עתה, נשאלת לבסוף השאלה: ומה למעשה? אם עד עתה דנו במצע של עקרונות, של אמירות ושל קביעות תיאורטיות, הרי הכרחי לתת את הדעת לשאלת היישום, ובעיקר היישום בעולמה של מודרנה-דתית, על כל המשתמע מחידושיה. כיצד יש לנהוג כאן ועכשיו? ובכן, כפי שפתחנו, בענין זה הזדמנו לאותו פרק זמן שתי גישות הבולטות בשונותן. בשנים תשכו-תשכז ניסחו שני מחברים המעורים היטב במשנה חינוכית בכלל, חינוכית-דתית בפרט, הכשרת מורים בפרט-שבפרט והוראת תנ"ך בייחוד, יצירות חדשניות. פרופ' נחמה ליבוביץ' ע"ה, 'המורה' הדגולה, הוציאה לאור בשעה טובה בשנת תשכז, את הכרך הראשון של ה'עיונים', זה שהוקדש לספר בראשית. היה זה אחר ה'גליונות' שהופצו בכל אתר ואתר, בארץ ובתפוצות, היה זה גם אחר מפעלים חינוכיים-תורניים-פרשניים נוספים בהם היתה נחמה מעורבת, ומכל מקום היתה זו ללא ספק אבן דרך, לשעה, ובסופו של דבר אף לדורות. במקביל, פחות או יותר, הוציא לאור הרב י' קופרמן, מייסד 'המכללה לבנות', את סידרת ה'סוגיות בתורה ותלמודן על פי המקורות' ובשלהי החוברת ה-יח, אשר יצאה לאור בשנת תשכז,⁸⁴ אף ניסח את הפרוגרמה שמנחה אותו בעבודתו.

מיותר לומר שמכנים משותפים רבים ביניהם, ובולטת מכולן המגמה לחזק ולשפר למידת תורה והוראת תורה בהעמקה, וליתר דיוק - בהעמקה גדולה. זו בכה וזה בכה, אך ללא ספק מכנה משותף זה, הדוחה

⁸¹ על-פי איוב לג, כג.

⁸² ראה מאמרי, 'מ'חינוך מסורתי' – ל'מסורת חינוכית', ההיבט הרפורמטיבי של החינוך האורתודוקסי, **זמנים בחינוך**, תל אביב, סיון תשנ"ו, עמ' 54-61.

⁸³ 'הילכת' ה'הגינות התלמיד' באספקלריית הדורות ובמבחן הפסיקה', **על דרך האבות, שלושים שנה למכללת יעקב הרצוג – קובץ מאמרים בנושאי תורה וחינוך**, הוצאת תבונות, אלון שבות תשס"א, עמ' 49-74; וראה גם מאמרי 'חושך שבטו שונא בנו? הכאת ילדים – בין הלכה להלכה-למעשה, לדרכה של מדיניות חינוכית-הלכתית', **בשדה חמד**, מג 2-3 (תש"ס), עמ' 119-139.

⁸⁴ שם, עמ' 45.

שטחיות, היה נר לרגליהם שניהם. ועם זאת, הבדלים לא מעטים בין מפעליהם, ולענייננו ניזקק להבדל אחד, ואחד בלבד, בגישתם.

ב'אחרית דבר' שצירף קופרמן לאותה חוברת יח [שעיקר עניינה: שכר פינחס] הוא כותב דברים גלויים, כנים ומפורשים על דרכו:

"יותר מאשר באו החוברות להתוות דרך בהוראת תורה, הן באו להראות דרך בלימוד תורה... חלק לא מבוטל מציבור המורים לתורה ולנ"ך, סובל מגישה בלתי נכונה בלימודיהם הם במקצועות הקודש, ואין פלא אפוא כי קורסים במקצועות הפדגוגיים אינם יכולים לתקן את המעוות.

היסוד עליו בנוי כל לימוד בתורה ובמקצועות הקודש היא אמונה הטהורה בתורה מן השמים. לכן... לא הבאנו מן אותם הספרים שנכתבו על התורה מפי החכמים אשר כפרו ביסוד היסודות של היהדות. על ידי כך נמנענו גם מלשוות להם בעיני הקורא 'ערך איקוילנטי' לגדולי הדורות ואף לחז"ל עצמם, כפי שמקבלים בספרות המקובלת, כשדבריהם באים ליד דברי חז"ל בלי כל ציון של 'להבדיל'... [ולעומת זאת] הבאנו מפירושיהם של גדולי הדורות בקנה מידה רחב, ולא הסתפקנו במפרשים המובאים בהוצאות המקובלות של תורה ומפרשים. כל מה שנכתב בפירוש הכתוב שייך לפרשנות... הלכה, מחשבה, פרשנות...".⁸⁵

לדידו אפוא, יש 'גישה נכונה' ויש 'גישה בלתי נכונה'. 'גישה נכונה' תוחמת את עיונה ל'פירושי גדולי הדורות' שלמי-אמוני-ישראל, אשר הם, ורק הם, לגיטימיים. לעומת זאת, אותם המביאים בביאורם מספרי חכמים שאין אמונתם טהורה, הרי הם נוקטים 'גישה בלתי נכונה' - לשון המעטה - שכן חס ושלום מלהביאם, חס ושלום מלשוות להם ולו גם נימה של אקוילנטי עם דברי חז"ל.⁸⁶

מדיניות שונה נקטה, כידוע, נחמה ליבוביץ'. המעיין בספרה דאז, ספריה מאז, רואה עד כמה מחד, גדולי הדורות הפרשנים, תופסים מקום בראש - תרתי משמע - בדרכה, אך מאידך רואה הוא לא פחות עד כמה גם דברי מי שאינם שלמי-אמוני-ישראל מובאים גם הם. לענין זה, מדיניותה של נחמה גורסת בבהירות כי 'האמת עד לעצמה', ומבחינה זו ניתן, ולעיתים אף רצוי, לעשות שימוש בכל מאן דהוא, בלא יוצא מן הכלל, ובלבד שדבריו תורמים לחידודה של פרשנות.

ואכן, בבהירות רבה נחשפה הדילמה, בסוף סקירתו של משה ארנד את חיבורה הנ"ל של 'המורה', ואחר שהדברים שם מאלפים ומסכמים יפה את שלפנינו, ארשה לעצמי לצטטם. אחר שכאמור ראה אור בשנת תשכז הכרך הראשון של סדרת ה'עיונים' - לספר בראשית, כתב ארנד רצוניה שכותרתה: 'הכתוב צריך

---

⁸⁵ ראה לו שוב, בספרו [על מקומו של] פשוטו של מקרא [בשלימות התורה ובקדושתה], מכללה ירושלים, תשסא, חלק א, עמ' 15-20, בעורכו פולמוסנות מושחזת ובוטה עם גישות אחרות הגורסות "חירות פרשנית". [על חירות זו, ראה הר"י ריסקין, 'חירותו של פרשן המקרא', אקדמות, ג, אב-אלול תשנז, עמ' 67-81; ותגובת הר"י שרלו, 'נאמנותו של פרשן המקרא', שם, ד, שבט תשנח, עמ' 117-128].

⁸⁶ דברים דומים, נחוצים ובוטים לא פחות, אף הם באותה תקופה, כתב הר"א אביחיל, במאמרו 'תנ"ך מתוך אמונה', בשדה חמד, י (ה), שבט תשכז, עמ' 269-271. אף שם הוטחה ביקורת נוקבת ועזה על עצם השימוש "בספרי כפירה למיניהם", תוך הוספת טענה ששימוש כזה "גם מבחינת ההלכה הדבר אסור, כי אינו דומה לימוד התנ"ך ללימוד מדעי הטבע... כי אם אמנם 'חכמה בגויים תאמין, אבל תורה בגויים אל תאמין', כי את משפטי התורה 'בל ידעום' ואינם כדי השגת רוחם. גם השימוש בדברי כופרים, אפילו כשאינם סותרים את פירושי התורה, יש בו טעם לפגם, ועל זה קראו חכמינו 'ושם רשעים ירקב'. לימוד ספרי הכופרים מתוך כוונה להשיב עליהם ולסותרם מותר וגם רצוי - אבל רק לגדולי-אמונה, האמונים על התורה שבכתב ושבעל פה...", עד שנחתמו הדברים באמירה: "בנפשנו הדבר".

אכן דברים כדרבנות, אם כי אולי לא יהא מיותר לציין שהקביעה החדה כי "מבחינת ההלכה הדבר אסור", לא גובתה ולו גם בבדל של סימוכין, כך הוא וכך קופרמן; והרי ראינו לעיל, ונסכם להלן, עד כמה הדברים סבוכים ומורכבים.

עיון.⁸⁷ אחר ששיבח עד לאחת את הדרך הפרשנית שנקטה ב'עיונים', ואחר שהעלה על נס את מפעלה ואת תרומתו הנדירה - ומאז ועד היום אין אלא לחזק את הדברים שבעתים - העלה ארנד את הטענות המושמעות לא פעם על-ידי "חלק מצבור הלומדים, שתורתם אמונתם". "החמורה והרצינית" שבאותן טענות, אינה, לדבריו, אלא זו:

"הן בגליונות הן ב'עיונים' מובאים לפעמים דבריהם של חוקרים ושל הוגים, בני ברית ושאינם בני ברית, שאינם (או שלא היו) שומרי מצוות או שכפרו ביסודות אמונתנו, ובמיוחד ב'תורה מן השמים'. הטענה מובנת מאליה והיא מתנסחת בחריפות ובקולי קולות: אין אנו רוצים שבנינו ישמעו שמותיהם של מרטין בובר ושל יחזקאל קויפמן! גם פירושיהם של מנדלזון (רמב"מ?), של וסלי (רנה"ו?) ושל לוצאטו (שד"ל) - מוטב שלא יעיינו בהם! ייסכר פי דוברי שקר! מנעו בניכם מן ההגיון! - כך ובדומה להם צווחים וכותבים⁸⁸ אנ"ש מאז ומתמיד, ולא חלילה מתוך שנאת חנם, כי אם מתוך דאגה כנה ותמימה לאמונתם השלמה של בניהם, לא יבולע לה ולבל נהא שותפים בהריסתה!⁸⁹

ואל נטעה בדבר: אין טוענים כלל שגב' ליבוביץ' מלמדת כפירה ח"ו; הכל מודים ביכולתה לבור את את הבר מן התבן ומוכנים להניח שאין היא מביאה לפנינו דברי מינות, אלא רק דברים שמותר לנו לקבלם! אבל: ראשית - יש סכנה שבלי משימ, כשגיאה היוצאת מלפני השליט, יתגנבו פה ושם גם גרעיני כפירה בתוך המובאות הללו; ושנית, האין בעצם הזכרת שמותיהם של כופרים בצד חכמי ישראל הנאמרים משום עשיית רושם כאילו אין 'להבדיל' ביניהם כל עיקר, וכאילו 'מה אלו מטהרין אף אלו מטהרין'?! ושלישית, האמנם מוצדק הוא להפריד בין האדם (בנידון דידן: הכופר או בעל הידיעות המוטעות) ובין פרי רוחו ('האמיתי, הטוב והיפה') שהוא אומר? שאלה אחרונה זו שנויה במחלוקת בין החכמים".

כאן מספר ארנד את שהזכרנו לעיל, על אמירתו של פרופ' ינקילביץ' ביחס לפסילת צליליו של וגנר, והוא מוסיף כי "אם כך, אזי כל מה שהגה וכתב אדם שאינו מאמין באמונה שלימה, פגום הוא... ומה שיוצא מתוך מוחו של קרקפתא דלא מנח תפילין פיגול הוא ולא יירצה!

אכן - דברים כדברנות, אך כגודל חריפותם, כן גודל שבושם וסכנתם. ראשית כל: אל נמהר לפסול! לא כה פשוט הוא לקבוע מיהו כופר ומיהו מין, מי יטרף ומי יפסל. הפוסלים היום את מנדלסזון, את ויזל ואת שד"ל, עתידים מחר לפסול את ראב"ע ואת ה'מורה', ומחרתיים את ר' שמואל בן חפני גאון, את רס"ג ואת רשב"ם, את בעל ה'ערוך' ואת רד"ק והרבה אחרים,⁹⁰ שכתבו דברים שאינם עולים בד בבד עם משמעם של דברי הרמב"ם בהלכות תשובה (פרק ג' הלכה ח') - ולא כאן המקום להאריך בזה.

חשוב מזה: הנחפז לפסול את ד"ר נחמה ליבוביץ', עלול לראות את עצמו נפסל, מחר ואולי כבר היום, על ידי אחרים, קיצוניים ממנו! עקשותם של בעלי הידיעה האחת, שאינה סובלת זולתה, כח פרימיטיבי אדיר יש בה, ואין שום טעם להיאבק עמה.

ואין גם שום צורך להיאבק עמה. אדרבה, יישר חילם של אלה, שדי להם (ולבניהם!?) בד' אמות של הלכה. אך אסור לנו להתעלם מן המציאות. רוב בני האדם, שהם מן היישוב, אינם יכולים לעמוד בקיצוניות זו. ואם מדובר כאן בלימוד תנ"ך, הרי פירושו של דבר הוא, שהם רוצים לדעת, מה נתחדש לגבי כל נושא

⁸⁷ מ' ארנד, 'הכתוב צריך עיון', ה"ל, עמ' 30-37.

⁸⁸ כאן מפנה ארנד, כאמור, לשניים שהזכרנו לעיל: קופרמן ואביחיל.

⁸⁹ במקום זה מספר ארנד, בהערת שוליים, אנקדוטה מאלפת: "בעצם ימי מלחמת העולם, בהיותי נער פליט בעיירה צרפתית, יחד עם קומץ יהודים אחרים, דרש ממני חסיד אחד שאשרוף באש את החומש היחידי שהיה לי, משום שהיה מודפס בו 'הביאור'".

⁹⁰ לולא דמסתפינא הייתי אומר שממש דברי נבואה נזרקו בשעתו מפיו של ארנד, כחכם הרואה את הנולד, וחכם - כידוע - עדיף מנביא. לא ארכו הימים, ובשנת תשס"א, אינך מוצא בספריית מכללתו של קופרמן, את חלקי דעת מקרא שעל התורה [!], שבהוצאת מוסד הרב קוק [!] ושבפיקוחם של רבנים [!], וזאת בהנמקה שמי מן הכותבים - ולא אנקוב בשמו - "לא יבוא בקהל ד". מדהים!

ונושא ע"י מדעי העזר של התנ"ך: הבלשנות השמית, הארכיאולוגיה, חקר המזרח התיכון ותולדותיו, הגיאוגרפיה של א"י, האפיגרפיה, בקורת הספרות וכו' וכו'.⁹¹ אין הם רואים שום חובה לעצמם להעלים עיניהם ולאטום אזניהם מחידושים, שנתחדשו הודות לרקחות ולטבחות אלו, כשם שגם קדמונינו לא היססו מלהשתמש בתוצאות מחקריהם של חכמי זמנם.

אך לא זו הנקודה המכרעת, ולא כאן סלע המחלוקת העיקרי. חייבים אנו להודות, שגם בגופי דברים ולגבי עצם משמעותן של פרשות שלימות שבתורה הקדושה אין הרבה מאתנו מסוגלים עוד להביא לידי הבנה של ממש בלי עזרתם של חוקרים מודרניים דוקא. ודאי אין זאת אלא משום 'קוצר המשיג', אך מה זה משנה? - יסלחו הקוראים, אם נזכיר כאן כמה פרטים אישיים.⁹² ובכן, אודה ולא אבוש: לעומק משמעותו של 'כי לא נחש ביעקב' לא הגעתי - במידה שהגעתי - אלא הודות למחקריו של יחזקאל קויפמן; מעשה משה רבנו 'בדרך למלון' לא נתברר לי - במידה שנתברר - אלא באמצעותו של מרטין בובר; את מעשה הכרובים איני מסוגל להבין אלא במידה מועטה מאוד, וזאת לאור דבריו של מ"ד קאסוטו; כמה וכמה מענייני ספר בראשית נתבהרו והופיעו באור חדש ומזהיר דוקא לאחר קריאה בספרו של בנו יעקב. ואל רוב הדברים החשובים הללו ואל שכמותם לא נתוודעתי אלא ע"י הדרכתה של מורתי נחמה ליבוביץ'.

והטענות?! - ודאי, דרושה זהירות יתרה בבחירת הפירושים, אך בלי זהירות אינטלקטואלית זו מסוכנים דברי כל המפרשים, ומסוכנים שבעתיים דברי המקרא עצמו. ההפרדה בין האמת כשלעצמה לבין בני האדם המגלים אותה והמגידים אותה, תביעה ראשונה היא מכל מי שמתיימר להשכיל ולהגיע לידי עצמאות רוחנית. רק עם הטענה השנייה אנו רואים חובה לעצמנו להזהות לגמרי: חובה היא להבדיל ברורות בין גדולי התורה, ראשונים כאחרונים, המשמשים נר לרגלנו גם במעשיהם, לבין חכמים שחייהם יודעים וגלויים לנו כפגומים בזהמת החטא או כאכולי ספקות הזמן. חבל שהבדלה זו אינה תמיד ברורה כל צרכה בעבודותיה של נחמה ליבוביץ', אך להבדילך אין פירושו להעלים. 'שמע האמת ממי שאמרה!...'.

דברים אלה, שפורסמו כאמור בשנת תשכח, עמדו ללא ספק לנגד עיניה של נחמה, ואף על פי כן בשנת תשם, נזקקה היא עצמה, אולי שלא בטובתה, לבטא, בקצרה, את מדיניותה. הדבר נעשה כמענה למכתבו - הבקורתי כנראה - של הרב יהודה אנסבכר, רב המרכז הקהילתי 'איחוד שיבת ציון', אליה. נחמה לא ראתה לנכון להסתפק בהפנייה למאמר הנ"ל, והיא טרחה להשיב בלשונה, וכך כתבה:⁹³ "... אבל העיקר לסוף דברך. נכון הוא שהנני מביאה דברי אלה שאינם מקיימי מצוות - אם דבריהם טובים בעיני, ויכולים להראות אורה של תורה ולהראות גודלה וקדושתה ללומד. לפי הכלל: קבל את האמת ממי שאמרה". וכאן היא מציינת את שלמדו רבות, היא ועמיתיה מבנו יעקב "שהיה רפורמי קיצוני ובוודאי עבר על חלק עצום של מצוות תורתנו הקדושה", ולמרות זאת "הוא פקח את עינינו לראות דברים שלא ראינו, לאמיתיה של תורה". הוא הדין בובר, אשר "לא היה יהודי טוב - במובנו הרגיל של מושג זה... לא היה כלל וכלל איש כלבבי! בשום אופן לא!... אבל מה אעשה, ואני והרבה מורים דתיים למדנו ממנו כמה דברים נכונים בתנ"ך". הוא הדין "גם שאינם בני ברית, אומרים לפעמים דברים"⁹⁴ איזה פירוש טוב וחרף ויפה לפסוק, ואף

⁹¹ כפי שאכן הוזכר מפורשות בדבריו הנ"ל של אביחיל. והשווה לכל זה, מאמרו של הרב ש"ז מן-ההר, 'בין אנשי מדע המקרא וביני', **מהר שלם**, ירושלים תשנט, עמ' א.

⁹² אף נחמה, במכתבה שלהלן אל הרב יהודה אנסבכר, ציינה פרטים אישיים דומים: מִכְנֹו יעקב למדה "הוכחות מצוינות שעין תחת עין לפשוטו ממון" וטענות נגד ביקורת המקרא; מבובר למדה את ענין המילה המנחה, ועוד.

⁹³ ראה **פרקי נחמה** (הנ"ל הערה 5), עמ' 657-658; וראה א' הכהן, **עלון שבות - בוגרים**, יג (שבט תשנט), עמ' 90-92; ו**פרקי נחמה**, שם, עמ' 215-216.

⁹⁴ "(אם כי לדעתי - לעיתים רחוקות)". נחמה אכן מיעטה מאוד להביא משהו משלהם, אך לעיתים עשתה זאת. ועל אף שאביעד הכהן ציין במאמרו, שם, עמ' 75 והערה 13, רק דוגמאות בהם השימוש הוא אקראי, אגבי ולא מהותי - מהטמא גנדי או הווארד פאסט - ברם לאמיתו של דבר נחמה עשתה לעיתים שימוש משמעותי, ממשי

אברבנאל מביא במקומות אחדים דברי הגמון קתולי ומקבל דעתו נגד דעת הרד"ק והרלב"ג". ולעומת זאת, "פרופ' קאסוטו ז"ל שהיה יהודי ירא וחד על מצוות ה' ומדקדק בהם, אמר כמה דברים שרחוקים מאוד מאמונתו בתורה מסיני, ולא אתן יד להפיצם. ולכן לא אתחשב באומר אלא בנאמר". הכלל, לדידה, הוא זה: "לא אמנע טוב מלומדים על ידי שאעלים דבר זה מעיניהם... האם אעלים שם האומר? זה לא אוכל...⁹⁵ זו דעתי, שבה החזקתי כל ימי".

בנוגע למשפט האחרון, הגורס מדיניות של הבאת האמת כולה, ובשם אומרה, אציין, כי בשיחה אישית שהיה לי עונג לנהל עם פרופ' ארנד, שאלתי אותו מה הצעתו-הוא? השיב לי, שכבר נחמה שאלה אותו אותה שאלה, והוא השיב לה ברוח הדברים הנ"ל, שלדעתו אמנם אין לנקוט מדיניות של 'העלמה' אך כן יש לנקוט מדיניות של 'הבדלה'. מחד להביא את כל 'האמת', ומאידך לערוך הבחנה בין אומר לאומר. אם בהבדלה גרפית - אותיות גדולות וקטנות, סוג אחד וסוג אחר; אם בהבדלת מיקום - טקסט עליון ותחתון, תוך המאמר וסופו, וכי"ב, באופן שמחד החומר יובא ומאידך יהיה ניכר לעין שהוא 'שונה'.

דומה בעיני שכמו בכל דבר, אף מידה קיצונית של 'כל האמת', לא התקבלה כפשוטה לא אצל ארנד - יבדל לחיים, אף לא אצל נחמה - עליה השלום. כמו בכל דבר שקיצונית גורפת אינה עושה עמו חסד, והיא אינה נכונה, כך - יש להניח - גם בנדון דנן. השאלה היא כמובן מהם קני המידה. לקופרמן ואסכולתו החיים כמובן קלים יותר - יהיה מי שיוסיף מרכאות: "קלים יותר" - ומה ביחס לגישה השניה?

כאמור, לא ביאר ארנד, אף לא ביררה נחמה, מהן הקטגוריות אשר על-פיהן ייקבע את שנקרב, את שנרחק ואת שנבדיל. הן מדיניותה של נחמה, הן דרכו של ארנד, נסמכות, כך נדמה, יותר על תחושה, על נסיון, על אידיאולוגיה חינוכית, אך חסר בהן מימד מוצק יותר, מימד הלכתי. כך הם, שכן נתנו דעתם לדילמה, לפחות מן הבחינה החינוכית, וכך שבעתיים אותם שיישמוה בלא שלא נתנו דעתם אפילו לדילמה. בסופו של דבר חייבים לשאול: האם תהא זו החלטה אישית וסובייקטיבית, שכל מורה והורה יחליט ויחיל אותה על עצמו, על ילדיו ועל תלמידיו? האם תיאמר בזה החלטה אתית אשר רקע פילוסופי מלווה אותה? האם היא זה ענין של חברה, של תרבות, של מקום, של אוכלוסייה ושכמותם? או שמא נוכל להציע בנדון קני-מידה אובייקטיביים יותר ולפחות להציע מודלים מסויימים שנאמרו בענין.

דומה שלעיל הנחנו תשתית למתן מסד רליגיזי לדרכים שונות שיכולות להינקט בזה, מן הבחינה הדתית, ובהמרת-מה אולי גם מן הבחינה הכללית, דרכים שיש להן סמך ולפיכך הן 'לגיטימיות'. לא מוסכמות כמובן, אך 'נכונות' לאמירת 'קים לי' וליישומו לפי שיקול דעת חינוכי. אם נחזור לאישים ולשיטות הנ"ל, הרי יש להניח כי, לדוגמא, היתר "ההכרח" באין חלופה אחרת, עשוי להיות מוחל על פרשנות נצרכת, כפרשנויות עליהם הודיעונו נ' ליבוביץ' ומ' ארנד שנחשפו להן רק דרך פרשנים 'פגומים'; כך גם טיעון של היתר "להצלת אמונה", עשוי להיות מורחב לסוג מסויים של תלמידים ששאלות מעין אלה טורדות את עולמם

ומהותי בדבריהם. ראה לדוגמא, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם - ספר בראשית, ניסן תשל"ה, עמ' 47-46; עמ' 1 הערה 1; עמ' 123 הערה 3; ולמותר לציין מקרים נוספים בהם הוזכרו דבריהם, באופן בקורתי - כהתמודדות אל מול מבקרי מקרא, ראה לדוגמא שם עמ' 5 הערה 5; עמ' 37 הערה 1; עמ' 51 הערה 1. וראה פרקי נחמה, הנ"ל, עמ' 18; עמ' 28 הערה 9; עמ' 36; עמ' 47 הערה 46; עמ' 93 הערה 2; וכן עמ' 700-701 [הנמקתה של נחמה עצמה, לשתי הפניות לברית החדשה].

⁹⁵ תוך הפנייה לאימרת הבבלי הוריות יד, א: "מי הם אלה שמימיהם אנו שותים ושמותיהם אין אנו מזכירים", והוסיף על כך ר"מ ברויאר, פרקי נחמה הנ"ל, עמ' 18, כי "דוע ידעה, כי מן העלמת השם ועד סילוף האמת קצרה הדרך"; וראה שם, עמ' 212, את שכתבה ר' הורוביץ; והשווה גישתו הפוכה, והנחרצת, של מהר"ל הנ"ל.

הרוחני;⁹⁶ הוא הדין טיעון ההבחנה בין "בכתב" ובין "על-פה", עשוי לבוא לידי ביטוי במקראה מבוקרת שתסלֵת באומרים וכן תביא, לעיתים ובמשורה, מכתבי "פגומים" מסויימים, אחת הנה ואחת הנה. מובן מאליו שכל הרוצה לחלוק ולהיסמך, לשלילה, על יתר השיטות, כבודו גם הוא במקומו מונח, אך שורת הדין עצמה מחייבת אותו להכיר בלגיטימציה של ההיסמכות על דעות אחרות, אף הן מן הקדמונים. וכשם שאין פרצופיהן שוין כך גם מדיניותם החינוכית, הפדגוגית והמתודית, אינה שוה, ועם זאת אלו ואלו דברי אלוקים חיים, ובלבד שיכוונו כולם ליבם לשמים.

---

⁹⁶ ראה, לדוגמא, מ' ארנד, **חינוך יהודי בחברה פתוחה**, א-ב, אוניברסיטת בר-אילן, תשנה-תשס [וראה סקירתי: 'למחנך הנבוך', **הארץ** – מוסף **ספרים**, כ בתמוז תשסא – 11.7.01].